

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΚΕΝΤΡΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΜΕΤΑ ΤΟ 1989.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός που πραγματοποιείται στην κεντροανατολική Ευρώπη μετά το 1989 αφορά τις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες γιατί παρουσιάζει τεράστιο ενδιαφέρον. Το μεγάλο εγχείρημα που πραγματοποιήθηκε με τη ρωσική επανάσταση το 1917 άλλαξε τη ροή της ιστορίας και πρόβαλλε την ανάγκη της δημιουργίας μιας κοινωνίας χωρίς εκμετάλλευση και κυρίως μία κοινωνία που στο κέντρο του ενδιαφέροντος της θα ήταν ο ίδιος ο άνθρωπος. Τα αδιέξοδα της και η πορεία της μέχρι το 1989 οδήγησαν στην πτώση αυτού του εγχειρήματος και στην πορεία την ανάγκη της οικοδόμησης μιας οικονομίας της αγοράς και μιας καπιταλιστικής κοινωνίας που να μοιάζει με τις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες.

Μετά την εξέγερση που πραγματοποιήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» μετά το 1989 και ονομάστηκε «βελούδινη επανάσταση», άρχισε η διαδικασία της στροφής όλων αυτών των κοινωνιών ώστε να μεταβούν στην οικονομία της αγοράς μετασχηματίζοντας τον κρατικό μηχανισμό και τον κρατικό σχεδιασμό που για πολλές δεκαετίες εξυπηρετούσε τη δομή μιας συγκεκριμένης οικονομίας.

Οι αλλαγές που πραγματοποιούνται γίνονται σε πολλά επίπεδα. Το άνοιγμα της οικονομίας στον ιδιωτικό τομέα, ο οποίος πραγματοποιείται με την έγκριση πολλών νομοσχεδίων και την αντίστοιχη δημιουργία θεσμικών πλαισίων, προκειμένου να δίνονται κίνητρα στους επιχειρηματίες για να πραγματοποιήσουν επενδύσεις, απαραίτητες για την ανάπτυξη της οικονομίας των χωρών που βρίσκονται στη διαδικασία της μετάβασης. Βέβαια οι δυσκολίες που έχουν προκύψει είναι σημαντικές και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ενδιαφερόμενοι είναι σημαντικά εξαιτίας της αστάθειας που χαρακτηρίζει τις χώρες αυτές. Είναι αλήθεια όμως ότι ο κρατικός μηχανισμός τους καταβάλλει σημαντικές προσπάθειες προκειμένου να δημιουργηθεί το κατάλληλο κλίμα και να παρακινήσει τους επιχειρηματίες που θέλουν να επενδύσουν σ' αυτές τις χώρες. Επίσης παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι ιδιωτικοποιήσεις των εθνικών επιχειρήσεων που πραγματοποιεί ο κρατικός μηχανισμός, προκειμένου να αυξήσει τα κίνητρα για όλους

εκείνους που θεωρούν ότι σ' αυτές τις χώρες μπορούν να αναπτύξουν οικονομικές δραστηριότητες. Από αυτή τη σκοπιά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ποιες κοινωνικές ομάδες βρίσκονται στο επίκεντρο αυτών των χωρών στη νέα περίοδο, ποιες κοινωνικές ομάδες συμμετέχουν στις οικονομικές δραστηριότητες στην εποχή της μετάβασης και ποια είναι η μεταβολή της κοινωνικής σύνθεσης της νέας περιόδου. Να διαπιστωθεί αν τα προηγούμενα κοινωνικά στρώματα που δέσποζαν στην προηγούμενη περίοδο, εξακολουθούν να έχουν σημαντική θέση και στην περίοδο της μετάβασης. Ακόμη παρουσιάζει ενδιαφέρον η μεταβολή του πολιτικού σκηνικού που διαμορφώνεται στη νέα περίοδο, η οποία εδώ διαφέρει ριζικά από το μονοκομματικό σύστημα που κυριαρχούσε στην περίοδο των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Εδώ επανέρχεται πλέον το πολυκομματικό σύστημα με τη λειτουργία του κοινοβουλίου, που είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των δημοκρατικών δυτικού τύπου. Παρουσιάζονται όμως, όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό αρκετά προβλήματα που είναι αναπόφευκτα εξαιτίας της απειρίας, που υπάρχει σ' αυτές τις κοινωνίες, να λειτουργήσουν με τον κοινοβουλευτισμό.

Η ανάγκη να κατανοηθεί ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός στις πρώην κρατικά σχεδιασμένες οικονομίες, μας υποχρεώνει στο πρώτο μέρος, της προσπάθειας που αναφέραμε, να περιγράψουμε σημαντικούς τομείς της λειτουργίας της προηγούμενης φάσης της λειτουργίας του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού».

ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΕΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΩΝ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Ο A. Przeworski ορίζει τον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό με τον ακόλουθο τρόπο: Θεωρεί ότι ο καπιταλισμός είναι κάθε οικονομικό σύστημα το οποίο: **1.** ο ιδεωδέστερος καταμερισμός εργασίας είναι τόσο εξελιγμένος, που η πλειοψηφία των ανθρώπων παράγει για τις ανάγκες των υπολοίπων, **2.** η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και της ιδιοκτησίας και της ικανότητας για εργασία είναι ιδιωτική, και **3.** υπάρχει αγορά εργασίας και μέσων παραγωγής. Από την άλλη ο σοσιαλισμός είναι το σύστημα το οποίο, **1.** ο καταμερισμός εργασίας είναι εξίσου εξελιγμένος, **2.** τα μέσα παραγωγής ανήκουν στο δημόσιο, **3.** το μεγαλύτερο μέρος των παραγωγικών πόρων

κατανέμεται συγκεντρωτικά, εκτός της εργασίας.¹ Παρατηρούμε ότι στον σοσιαλισμό υπάρχει μία συγκεντρωτική διεύθυνση της κατανομής των πόρων. Από την άλλη σύμφωνα με τον Μάρξ, ο καπιταλισμός είναι ένας τύπος καθεστώτος αγοράς, στο οποίο τα αγαθά παράγονται για το σκοπό της ανταλλαγής και όχι για άλλο σκοπό, όπως η χρήση για τις ανάγκες συγκεκριμένων ανθρώπων π.χ. για τις ανάγκες των μελών μιας οικογένειας.² Υποστήριζε ακόμη ότι ο καπιταλισμός είναι κάτι περισσότερο από ένα απλό καθεστώς αγοράς.

Το κυρίαρχο στοιχείο των κοινωνικών συστημάτων που κυριάρχησαν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και στην Ε.Σ.Σ.Δ. από την επανάσταση των μπολσεβίκων το 1917, ήταν η κυριαρχία των κομμουνιστικών κομμάτων και η δομή της οικονομίας και της κοινωνίας είχε έντονα κρατικά στοιχεία. Από την πρώτη στιγμή της εφαρμογής του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος τα κύρια στοιχεία, σε όλες τις χώρες που εφαρμόστηκε, ήταν η κρατικοποίηση του ιδιωτικού τομέα και η υποχρεωτική υπαγωγή του υπό την εποπτεία της κεντρικής διεύθυνσης. Τα βασικά χαρακτηριστικά που προσδιόριζαν τη φύση του συγκεκριμένου συστήματος, ήταν, καταρχήν, η απόλυτη κυριαρχία του κομμουνιστικού κόμματος με την επιβολή της λειτουργίας ενός μονοκομματικού συστήματος. Δεύτερον, η λογική της κρατικής ιδιοκτησίας, η οποία βασιζόταν στην αρχική θεωρητική ανάλυση του Λένιν, αλλά και στην αρχή της σχεδιοποίησης των Ένγκελς και Μάρξ, ιδίως στον πρώτο με αναφορά στο Αντι-Ντύρινγκ. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι όσο η θέση του Μαρξ στο ζήτημα της σχεδιοποίησης είναι σαφής, άλλο τόσο είναι δύσκολο να βρεθούν στο έργο του άμεσες ή και έμμεσες αναφορές πάνω στο ζήτημα αυτό. Ακόμη και αν ακόμη υπάρχουν αναφορές απουσιάζει οποιαδήποτε άμεση και γενική θέση που να σχετίζεται με το θέμα αυτό. Εξάλλου είναι γεγονός ότι ουδέποτε ο Μαρξ ήθελε να διατυπώνει να διατυπώσει συνταγές για το μέλλον, όπως έγραφε στο επίλογο του πρώτου κεφαλαίου. Ένα συμπέρασμα που βγαίνει μέσα από το έργο του Μαρξ είναι η νομιμότητα της σχεδιοποίησης μέσα σε μια κοινωνία, χωρίς όμως να μπορεί να καθοριστεί ο τύπος του σχεδίου, αν θα είναι αποκεντρωτικός ή συγκεντρωτικός, ή συνδυασμός των δύο ανωτέρω, κ.λ.π.¹ Το πρόγραμμα του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος της Ρωσίας, που εγκρίθηκε το 1903, δεν αναφερόταν στην οικονομική σχεδιοποίηση. Ζητούσε την αντικατάσταση της ατομικής ιδιοκτησίας των

¹ Przeworski A., Δημοκρατία και αγορά, Εκδόσεις Π.Ε.Κ.-Ι.Τ.Ε., σελ. 141.

² Μάρξ, Κάρλ, «Το Κεφάλαιο», Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμος 1, κεφ. 6 και 7.

μέσων παραγωγής και ανταλλαγής από την κοινωνική ιδιοκτησία και την υιοθέτηση της ορθολογικής οργάνωσης της διαδικασίας της κοινωνικής παραγωγής.ⁱⁱ Μόνο το πρόγραμμα του 1919 ζητούσε ένα μεγαλύτερο συντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας με βάση το ενιαίο οικονομικό πλάνο του κράτους. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι πολλοί μαρξιστές θεωρητικοί του σοσιαλισμού, και πριν και μετά το 1919, θεωρούσαν ότι ο σχεδιασμός της οικονομίας δεν ήταν απαραίτητος σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Κατά την περίοδο του πολεμικού κομμουνισμού δοκιμάστηκε για πρώτη φορά στη Ρωσία μια εμπειρία κεντρικής σχεδιοποίησης της οικονομίας. Στο 8^ο συνέδριο του κόμματος το 1919 και στο 9^ο το 1920, παρά τη σφοδρή αντίθεση του Λένιν, ψηφίζεται μία απόφαση για την κατάρτιση ενός ενιαίου οικονομικού σχεδίου.ⁱⁱⁱ Σε ένα άρθρο της Πράβντα της 22ας Φεβρουαρίου 1921, το οποίο είχε τίτλο «ένα ενιαίο πλάνο για την οικονομία», ο Λένιν στρέφεται εναντίον της έλλειψης ρεαλισμού των υπερμάχων του πλάνου αυτού και τους καταλογίζει σχολαστικές, φιλολογικές και γραφειοκρατικές αντιλήψεις, μέσα από τις οποίες απουσιάζει η ζωντανή δράση.

Παρόλο που ο Λένιν αξιολογούσε θετικά τη σύντομη μελέτη του S.I. Gusev, που ήταν αφιερωμένη στην οικονομική σχεδιοποίηση, εξ αιτίας του τρόπου με τον οποίο έθετε το πρόβλημα, όπως επίσης και του V.I. Grinevckij για τις προοπτικές της ρώσικης βιομηχανίας μετά τον πόλεμο (1919), και ενώ από το 1918 επέμενε στην αναγκαιότητα ανάληψης εργασιών με στόχο την οικονομική σχεδιοποίηση, ο Λένιν εκείνη την ώρα έκρινε ότι η Σοβιετική Ρωσία θα ήταν ρεαλιστικότερη αν προετοίμαζε ένα σχέδιο εξηλεκτρισμού της οικονομίας σε δέκα ή είκοσι χρόνια.^{iv} Προφανώς είχε επηρεαστεί από την αντίληψη ενός γερμανού σοσιαλιστή μηχανικού του K. Ballod, ο οποίος είχε προτείνει να ηλεκτροδοτηθεί η Γερμανία σε τρία ή τέσσερα χρόνια. Στα τέλη του 1920 ο Λένιν πίστευε ότι το σχέδιο αυτό θα έπρεπε να είναι το δεύτερο πρόγραμμα του κόμματος. Ο Λένιν είχε εντυπωσιαστεί όχι μόνο από ένα ενιαίο οικονομικό σχέδιο, αλλά και από τα αποτελέσματα τα οποία είχαν επιτευχθεί στη Γερμανία κατά τη διάρκεια του πολέμου, χάρη στη διεύθυνση της οικονομίας από το κράτος.^v Αυτό αποδεικνύει ότι αναζητούσε τη δημιουργία ενός κρατικού καπιταλισμού για να ξεπεραστεί η κατάσταση εκείνης της εποχής. Θα ήταν αναγκαίο να μελετηθεί η πορεία αυτής της κατάστασης και σε ποιο βαθμό παγιώθηκαν αυτά τα πειράματα και επομένως τα βήματα για μια πορεία προς τον σοσιαλισμό στην πορεία σε ποιο βαθμό αναιρέθηκαν. Τελικά μετά το θάνατο του, η αντίληψη ενός ενιαίου οικονομικού σχεδίου κυριάρχησε, ενώ υπήρξαν έντονες διαμάχες για τις μεθόδους

που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν για την οικοδόμηση μιας κολλεκτιβίστικης βιομηχανικής κοινωνίας. Για παράδειγμα, καταρτίστηκαν πολυετή σχέδια, είτε για ένα κλάδο της βιομηχανίας στην περίοδο 1923-24 και 1927-28, το Προοπτικό Σχέδιο Ανάπτυξης της μεταλλουργικής βιομηχανίας από τους μηχανικούς Hrennikov, Gartvan, είτε για τη βιομηχανία ολόκληρη με σχέδιο του μηχανικού Kallinikov, είτε για τις μεταφορές με σχέδιο του A.A. Neorianov. Για τη γεωργία παρουσιάστηκε το Προοπτικό Σχέδιο Ανάπτυξης της Γεωργίας, που παρουσιάστηκε το 1925 από τους N.D. Kondratev, και Oganovski, το οποίο απορρίφθηκε ύστερα από δριμύτατη κριτική με ιδεολογικό περιεχόμενο.^{vi} Τελικά όλα αυτά τα σχέδια δεν έγιναν τελικά δεκτά, επειδή στην ουσία δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε και αν εφαρμόστηκαν κάποια από αυτά, αυτό έγινε με πολλές τροποποιήσεις.

Γίνεται κατανοητό ότι οι εκτροπές από τις αρχικές θεωρητικές προσδοκίες δεν θα πρέπει να αγνοηθούν, από τη στιγμή που κάθε ενέργεια του νέου συστήματος, για την αιτιολόγηση των ενεργειών του, είχε ως αναφορά στις αναλύσεις των κλασικών. Το κράτος κατείχε τα μέσα παραγωγής, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αναγκών, καθόριζε το επίπεδο παραγωγής και τέλος συντόνιζε την παραγωγική διαδικασία και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, στην επέκταση των παραγωγικών δυνάμεων που σημαίνει αύξηση του παραγόμενου προϊόντος. Μέσα από την ιδιαιτερότητα της μισθωτής εργασίας που χαρακτήριζε το συγκεκριμένο σύστημα και την ανάπτυξη ενός φορντικού μοντέλου, ιδιαίτερα στην ΕΣΣΔ, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αύξηση της παραγωγικότητας και στην οικονομική ανάπτυξη. Τέλος, η επίσημη ιδεολογία και συγκεκριμένα το σχήμα της «μαρξιστικής-λενινιστικής» ιδεολογίας, η οποία προσδιόριζε τη φύση των κοινωνικών σχέσεων στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική δομή του συστήματος.

Το επιστέγασμα της λειτουργίας του συγκεκριμένου συστήματος ήταν η κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία. Αυτή υπήρξε σαν αποτέλεσμα των κρατικοποιήσεων που πραγματοποιήθηκαν με μαζικό τρόπο, καταρχήν στην Σοβιετική Ένωση στην περίοδο 1917-1921, κατόπιν και στις υπόλοιπες χώρες στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη στην περίοδο 1945-1955. Απόρροια αυτής της κατεύθυνσης ήταν να δημιουργηθεί ένας εκτεταμένος κρατικός τομέας της οικονομίας ο οποίος έπαιξε καθοριστικό ρόλο μέχρι την κατάρρευση ολόκληρου του κοινωνικοοικονομικού συστήματος της κεντροανατολικής Ευρώπης το 1989. Το κυρίαρχο στοιχείο της οικονομίας ήταν οι

κρατικές επιχειρήσεις. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι συνεταιρισμοί. Ο κρατικός και ο συνεταιριστικός τομέας στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης αποτελούσε το 56,8%-99,8% το 1950, ενώ το 1977 αποτελούσε το 84,0%-100,0% του ΑΕΠ.³ Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, τα ποσοστά αυτά ήταν μικρότερα στον πρωτογενή τομέα και μεγαλύτερα στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Οι κρατικές επιχειρήσεις κυριαρχούσαν στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Τα ανωτέρω στοιχεία θα είναι ιδιαίτερα σημαντικά, όταν αργότερα θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τη φύση της μετάβασης αυτών των καθεστώτων στην οικονομία της αγοράς. Στον πρωτογενή τομέα το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής προέρχεται από τους συνεταιρισμούς. Στη Σοβιετική Ένωση, που είναι η πρώτη σχεδιασμένη κρατική οικονομία, το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής προερχόταν από την κρατικά αγροκτήματα, ενώ στην Πολωνία υπήρχε ένας σημαντικός ιδιωτικός τομέας στην γεωργία.⁴ Παρατηρούμε ότι μιλούμε κυρίως για τον πρωτογενή τομέα, ο οποίος αποτελεί τον κύριο άξονα για την αξιοποίηση των πρώτων υλών και την ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής. Ο συγκεκριμένος τομέας συνδέεται πολύ λιγότερο με τις στρατηγικές υποδομές, οι οποίες καθορίζουν το μέλλον μιας χώρας και κυρίως με τον μηχανισμό του κράτους ο οποίος συνδέεται με τη κυριαρχία μιας διευθυντικής και γραφειοκρατικής ελίτ. Συνολικά ο ιδιωτικός τομέας αποτελεί ένα ελάχιστο ποσοστό του ΑΕΠ, το οποίο στη δεκαετία του '70 δεν υπερβαίνει το 5%. Σε δύο χώρες όπως η Γιουγκοσλαβία στην οποία κυριάρχησαν οι αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις, αλλά και η Πολωνία ο ιδιωτικός τομέας είχε σημαντικά ποσοστά στον γεωργικό τομέα.

ΠΛΕΥΡΕΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΕΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ. ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η έντονη κρατική δομή οδήγησε στη δημιουργία ενός συγκεντρωτικού μοντέλου της οικονομίας, που στην κορυφή του βρισκόταν η οργανωμένη διευθυντική ελίτ, ένα μίγμα κορυφαίων μελών του κόμματος και ενός κυρίαρχου γραφειοκρατικού στρώματος, με κύρια στοιχεία τη ιεραρχημένη και συγκεντρωμένη οργανωτική δομή, την απουσία αυτόνομης λειτουργίας των επιχειρήσεων, την εξάλειψη της αγοράς και

---

³ Μπαμπανάσης Στ., «Αλλαγές και επιχειρηματικές ευκαιρίες στην κεντροανατολική Ευρώπη», Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 51-52.

⁴ Ο.π. σ. 52.

συνακόλουθα της έννοιας της κερδοφορίας των επιχειρήσεων, την ισοπεδωτική διανομή του εισοδήματος και μάλιστα σε είδος για την πλειοψηφία του πληθυσμού, με εξαίρεση την κυρίαρχη ελίτ, και τέλος εκτεταμένη λειτουργία των διοικητικών μεθόδων και αυστηρή εφαρμογή εκτέλεσης του πλάνου.

Η αναφορά στη λειτουργία ενός τέτοιου μοντέλου είναι απαραίτητη, διότι αποτέλεσε μία εφαρμογή για ένα πολύ μεγάλο μέρος του πλανήτη και η οποιαδήποτε κοινωνική οργάνωση αλλά και κοινωνικός σχηματισμός, ο οποίος είχε σαν στόχο την εφαρμογή ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρουσιάζει ένα ευρύτερο επιστημονικό ενδιαφέρον και για εκείνους που θεώρησαν αδιέξοδα τα σοσιαλιστικά πειράματα, αλλά και για εκείνους που θεωρούν ότι η ιστορία δεν τελείωσε και ότι αποτέλεσε απλά μία απόπειρα που απέτυχε, που όμως την παρήγαγαν τα προβλήματα και οι μεγάλες αντιθέσεις, που εξακολουθούν να υπάρχουν, της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σε όλη την προηγούμενη λειτουργία των συγκεκριμένων συστημάτων επιχειρήθηκε ριζοσπαστική εφαρμογή μηχανισμών διοίκησης της οικονομίας και της διαχείρισης του κοινωνικού πλούτου και της κατανομής του στα κοινωνικά στρώματα των συγκεκριμένων κοινωνιών. Επίσης είναι ιδιαίτερα σημαντικό να αναφερθεί ότι η απόπειρα οικοδόμησης ενός τέτοιου εγχειρήματος δεν ήταν ομοιόμορφο για όλες τις χώρες. Έτσι, πέρα από τις γενικές εφαρμογές και τους κανόνες της λειτουργίας ενός τέτοιου κοινωνικού συστήματος, υπήρξαν και οι ιδιαιτερότητες σε κάθε διαφορετική χώρα, όπως για παράδειγμα η Γιουγκοσλαβία, η Αλβανία, ακόμη και η Πολωνία ή η Ρουμανία που υπήρξαν μέλη του συμφώνου της Βαρσοβίας μέχρι την τελική του πτώση. Ακόμη οι ρυθμοί οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης ήταν διαφορετικοί στις διάφορες χώρες. Χαρακτηριστική περίπτωση οι βαλκανικές χώρες και οικονομίες, που έδειχναν να καθυστερούν ακόμη και στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, ιδιαίτερα στη δεκαετία του '80 και εξακολουθούν να υπάρχουν προβλήματα ενσωμάτωσης τους, απόρροια της συνολικής τους πορείας, και μετά το 1989.

Ιδιαίτερη έμφαση σ' αυτές τις κοινωνίες δόθηκε προκειμένου να οικοδομηθεί αυτό που ονομάστηκε «σοσιαλιστική κοινωνία», η παραγωγική δραστηριότητα της κοινωνίας που απέτελεσε και την πεμπτούσια για την αντιμετώπιση προβλημάτων της, είτε στο πλαίσιο του εγχώριου επιπέδου, είτε στο πλαίσιο της διεθνούς οικονομίας. Έτσι ο κεντρικός σχεδιασμός έρχεται να αντικαταστήσει τις αυθόρμητες δυνάμεις της αγοράς και τον έντονο ανταγωνισμό των επιχειρηματιών και των πολυεθνικών επιχειρήσεων, οι οποίες για τους θεωρητικούς του σοσιαλισμού είναι οι

βασικές υπεύθυνες για τα προβλήματα των ανθρώπων, με σκοπό να οργανώσει την κοινωνία σε άλλα πρότυπα και να μειώσει τα προβλήματα της.

Παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, η οικονομική δραστηριότητα των κεντρικά σχεδιασμένων χωρών βασίζεται σε δύο βασικούς τομείς: την βασική παραγωγή και τη μη παραγωγική σφαίρα.⁵

Στην πρώτη ομάδα δραστηριοτήτων περιλαμβάνονται η μεταποιητική βιομηχανία, εδώ συμμετέχουν και οι κλάδοι εξόρυξης, οι κατασκευές, η γεωργία-κτηνοτροφία-αλιεία, δασική οικονομία, μεταφορές, επικοινωνίες, εμπόριο-υλικοτεχνικός εφοδιασμός, λοιποί κλάδοι υλικής παραγωγής.

Στη μη παραγωγική σφαίρα ανήκουν άλλες έξι ομαδοποιήσεις με οικονομικές δραστηριότητες. Κατοικίες και υπηρεσίες διαβίωσης, επιστήμη, εκπαίδευση, πολιτισμός και τέχνη, υγεία-κοινωνική ασφάλιση-αθλητισμός-τουρισμός, τράπεζες-ασφάλειες, διοίκηση, λοιποί κλάδοι της μη υλικής παραγωγής.

Σύμφωνα πάντα με την ίδια τοποθέτηση, οι διαφοροποιήσεις στην ταξινόμηση οικονομικών δραστηριοτήτων από χώρα σε χώρα δεν είναι μεγάλες από τη στιγμή που οι οικονομικές δραστηριότητες στην ουσία εντάσσονται σε ένα από τους δύο βασικούς τομείς. Εκείνο το οποίο ενδιαφέρει είναι αν παράγουν νέα αξία η δεν παράγουν. Αυτό σημαίνει ότι οι κλάδοι της υλικής παραγωγής αντιμετωπίζονται σαν πηγές δημιουργίας νέας αξίας ενώ αυτές της μη υλικής παραγωγής, στην ουσία, συμβάλλουν στη διαμόρφωση των συνθηκών ανακατανομής της.⁶

Από τα ανωτέρω εύκολα μπορεί να γίνει κατανοητή η αντίληψη για την ανωτερότητα της υλικής παραγωγής σε σχέση με τη μη υλική και αποτελεί στην ουσία τη μεθοδολογική βάση για την πορεία της οικονομικής δραστηριότητας. Αποτελεί την προϋπόθεση για τη δημιουργία της υλικοτεχνικής υποδομής για την οικοδόμηση του συγκεκριμένου συστήματος με αιχμή την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία. Στην ουσία αποτέλεσε την βάση για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, ανεξαρτήτως από τα τελικά αποτελέσματα.

Ο οικονομικός μηχανισμός είναι το βασικότερο μέσο για την εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής. Το σύστημα διεύθυνσης και λειτουργίας της οικονομίας των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών αποτελεί μία ενότητα από τρία βασικά στοιχεία:

1. Το σύστημα σχεδιασμού (προγραμματισμού) της οικονομίας.

---

⁵ Καραφωτάκης Ε., «Οι βαλκανικές οικονομίες στο πρώιμο στάδιο μετάβασης 1990-1996», Εκδόσεις Κριτική, σ. 35. Στο ιδιαίτερο κεφάλαιο 2 ο Ηλίας Φλέγκας αναλύει τις βασικές πλευρές της σοσιαλιστικής διαχείρισης.

⁶ Ο.π. σ. 35.

2. Το σύστημα ρύθμισης της λειτουργίας της.
3. Το οργανωτικό-θεσμικό σύστημα της.^{vii}

Η οικονομική πολιτική στη βασική της φιλοσοφία, είχε τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: Επιχειρήθηκε η ενότητα των στόχων και των σκοπών. Αυτό σήμαινε ταχύρυθμη οικονομική μεγέθυνση, αύξηση της αποδοτικότητας, ο τεχνολογικός και διαρθρωτικός εκσυγχρονισμός, η πλήρης και η οικονομική ισορροπία. Επίσης, επιχειρήθηκε η ενότητα των στρατηγικών και τακτικών στόχων. Οι στρατηγικοί στόχοι ήταν οι μακροπρόθεσμοι, ακόμη και η αναδιάρθρωση των υποδομών, ενώ οι τακτικοί στόχοι ήταν οι βραχυπρόθεσμοι και για την ακρίβεια το σύστημα μέσω για τη ρύθμιση της οικονομίας. Η οικονομική πολιτική γινόταν σε πολλά επίπεδα. Τα ανώτερα πολιτικά όργανα καθόριζαν τις κατευθυντήριες αρχές της οικονομικής πολιτικής και του οικονομικού μηχανισμού. Τα κεντρικά κρατικά όργανα, όπως η κυβέρνηση και η βουλή, έπαιρναν τις αποφάσεις και καθόριζαν τα μέσα για να υλοποιηθούν. Επίσης, είχε τη λειτουργία των βασικών μέσων παραγωγής, όπως για παράδειγμα ήταν η ίδρυση των επιχειρήσεων, η προστασία της ιδιοκτησίας, η ιδιοποίηση ενός μεγάλου του καθαρού εισοδήματος, κ.λ.π. Ακόμη είχε τη λειτουργία για την εκπροσώπηση και την υπεράσπιση του κοινωνικού συμφέροντος, αλλά και άλλων οικονομικών λειτουργιών.^{viii}

Ο σχεδιασμός γινόταν σε τρία επίπεδα: στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας, των επιχειρήσεων και των περιφερειών και των δήμων και κοινοτήτων. Στο συγκεντρωτικό σύστημα ο σχεδιασμός είναι μονοδιάστατος. Τα κεντρικά κρατικά όργανα εκπονούν το μακροοικονομικό σχέδιο και στη συνέχεια το κατανέμουν στις επιχειρήσεις με τη μορφή υποχρεωτικών δεικτών. Οι επιχειρήσεις δεν εκπονούν αυτοτελές σχέδιο και είναι υποχρεωμένες να εκτελέσουν το κεντρικό σχέδιο. Η δραστηριότητα τους αξιολογούνταν με βάση το κριτήριο εκπλήρωσης των δεικτών του κεντρικού σχεδίου. Στο αποκεντρωτικό σύστημα ο σχεδιασμός ήταν πολυδιάστατος. Τα κεντρικά κρατικά όργανα εκπονούν το μακροοικονομικό σχέδιο, ενώ οι επιχειρήσεις και τα όργανα τοπικής αυτοδιοίκησης επεξεργάζονταν αυτοτελώς τα επιχειρησιακά και τοπικά σχέδια, τα οποία στη συνέχεια συνδέονταν μεταξύ τους με διάφορους τρόπους.^{ix} Το κεντρικό σχέδιο ήταν αφετηρία σχεδιασμού και πηγή πληροφοριών για το επιχειρησιακό σχέδιο. Για την ανακάλυψη και τον προσδιορισμό των αναγκών και των δυνατοτήτων γινόταν συνήθως με δύο προσεγγίσεις. Τις προβλέψεις και τη μελλοντολογία.^x

Πάντως ο συγκεκριμένος υπολογισμός δεν ήταν ασφαλής και δεν οδήγησε στη λύση που υπόσχονταν οι σχεδιαστές. Το πρόβλημα σύμφωνα με τους θεωρητικούς αντιπάλους του σχεδιασμού είναι ότι ο σχεδιασμός δεν μπορεί να προβλέψει την ποικιλία και την επίλυση των διαφωνιών που πρόκειται να προκύψουν. Πιο συγκεκριμένα, ο Nove θεωρεί ότι είναι αδύνατο να μαθηματικοποιηθούν οι περιπλοκότητες που μπορεί να παρουσιάσει ένα σχέδιο παραγωγής και προσφοράς και παράλληλα να δημιουργηθεί μία περισσότερο ορθολογική λειτουργία ενός συγκεντρωτικού συστήματος. Στην ουσία υποστηρίζει ότι κανένα σύστημα σχεδιασμού όσο προοδευτικό και αν είναι δεν έχει τη δυνατότητα να χειριστεί την ποικιλία.⁷ Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται και οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί της αυστριακής σχολής, οι οποίοι δέχονται ότι οι μεταβολές των τιμών γίνονται επειδή οι συναλλαγές πραγματοποιούνται στον μέγιστο βαθμό. Αυτό σημαίνει ότι ο σχεδιαστής δεν μπορεί συγκεντρώνοντας την ιδιωτική γνώση να κάνει τις τιμές να αλλάζουν. Στην ουσία ήταν μία υπεράσπιση των οπαδών του Χάγιεκ για το περιεχόμενο των απόψεων τους γύρω από τον σοσιαλισμό, έτσι όπως εκφράστηκαν από την αυστριακή σχολή, από τις αντιλήψεις του Lange.⁸

Επίσης, υπάρχουν οι θεωρητικοί του σοσιαλισμού της αγοράς που πιστεύουν ότι η αγορά ως οικονομικός μηχανισμός είναι ανώτερος από τον σχεδιασμό. Για παράδειγμα ο David Miller υποστηρίζει ότι η αγορά μπορεί να εξασφαλίσει περισσότερη ελευθερία, δημοκρατία και συνθήκες κοινωνικής πρόνοιας σε σχέση με τη σχεδιασμένη οικονομία.⁹ Ο J. Roemer πιστεύει ότι δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός που να προωθεί την καινοτομία στην οικονομία, εκτός από τον ανταγωνισμό της αγοράς.¹⁰ Ακόμη υποστηρίζει ότι υπάρχουν απαισιόδοξα συμπεράσματα για τη δυνατότητα εφαρμογής ενός μηχανισμού για τον σχεδιασμό. Πιστεύει ότι οι σχεδιαστές δεν γνωρίζουν τα χαρακτηριστικά των επιμέρους ατόμων.¹¹ Πάντως μέχρι στιγμής δεν μπόρεσε να περιγράψει ένα αποκεντρωμένο

---

⁷ Nove A.I., *The Economics of Feasible Socialism*. London: Allen and Unwin, σ. 105.

⁸ Εδώ έχουμε να κάνουμε με τις απόψεις των οπαδών του Χάγιεκ: Kirzner, Israel M., "Some Ethnical Implications for Capitalism of the Socialist Calculation Debate". *Social Philosophy and Policy* 6: 165-183, 1988. Lavoie, Daniel, "Rivalry and Central Planning: The Socialist Calculation Debate Revisited", Cambridge: Cambridge University Press, 1985. Sharipo, Daniel, "Reviving the Socialist Calculation Debate: A Defense Of Hayek against Lange", *Social Philosophy and Policy* 6: 139-160, 1989.

⁹ Miller, David, "Why markets?" στο *Market Socialism* ed, by Julian Le Grand and Saul Estrin, σ. 29-49, Oxford: Clarendon Press, 1989.

¹⁰ Roemer, J., "A future for socialism", Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994.

¹¹ Roemer, J., "Decentralization, Duplicity, and Minimal Equity", Χειρόγραφο, University of California at Davis, 1989β. "Public Ownership and Private Property Externalities". Στο *Alternatives to*

μηχανισμό ο οποίος θα έχει τη δυνατότητα να εφαρμοστεί και παράλληλα να κινείται στο πνεύμα μιας αποκεντρωμένης δημόσιας ιδιοκτησίας.

Ο Przewoski A. θεωρεί ότι τα επιχειρήματα που αφορούν το εφικτό υπονομεύουν τον σοσιαλισμό. Τη θέση αυτή τη διατυπώνει ως εξής: Θεωρεί ότι τα νοικοκυριά έχουν ανάγκες. Οι επιχειρήσεις μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες των ατόμων παράγοντας τα αντίστοιχα προϊόντα. Αυτό μπορεί να γίνει αφού ο σχεδιαστής ενημερωθεί για τις ανάγκες των νοικοκυριών και την παραγωγική ικανότητα των επιχειρήσεων και υπολογίζει πως θα κατανείμει τους πόρους ανάμεσα στις επιχειρήσεις και πώς να διανείμει την παραγωγή ανάμεσα στα νοικοκυριά με σκοπό να ικανοποιηθούν οι ανάγκες στον πληρέστερο δυνατό βαθμό, έχοντας ως δεδομένους τους υπάρχοντες πόρους. Το αποτέλεσμα είναι η ορθολογική διαχείριση των πραγμάτων με σκοπό την ικανοποίηση των αναγκών.

Δέχεται τελικά ότι οι κριτικές για το εφικτό του σοσιαλισμού διαιρούνται σε δύο κατηγορίες: Στην πρώτη, ότι ακόμη και αν διέθετε ειλικρινείς πληροφορίες, ο κεντρικός σχεδιασμός θα ήταν ανίκανος να χειριστεί αυτές τις πληροφορίες, εξαιτίας της περίπλοκης καταστάσεως στην οποία βρίσκεται το πρόβλημα. Στην δεύτερη, ότι αν τα άτομα έχουν συμφέρον που ταυτίζεται, ο κεντρικός σχεδιαστής δεν έχει τη δυνατότητα να πληροφορηθεί για τις πραγματικές ανάγκες των νοικοκυριών και ακόμη για τις αληθινές ανάγκες των επιχειρήσεων. Ακόμη ο σχεδιαστής δεν ενεργεί με σκοπό τη προώθηση της γενικής ευημερίας.¹² Ο D. Schweickart πιστεύει ότι ο κεντρικός σχεδιασμός είναι βαθιά ελαττωματικός ως οικονομικός μηχανισμός.¹³ Επομένως, πρόκειται για μία φιλοσοφική προσέγγιση με σκοπό την προβολή του σοσιαλισμού της αγοράς. Οι οπαδοί του σοσιαλισμού της αγοράς πιστεύουν ότι τα μέσα παραγωγής κάθε συνεταιριστικής οργάνωσης κατέχονται από τους ίδιους τους εργάτες και όχι από ένα ατομικό καπιταλιστή. Ακόμη ότι το κέρδος της επιχείρησης το μοιράζονται όλοι οι εργάτες, γεγονός που οδηγεί σε ένα συμπέρασμα ότι το κεφάλαιο και η μισθωτή εργασία δεν υφίστανται έστω και αν η αγορά υπάρχει. Δεν δέχονται ότι ο καπιταλιστής είναι μόνο ένα προσωποποιημένο κεφάλαιο. Κατά τον Μάρξ, ακόμη και στην περίπτωση που τα μέσα παραγωγής κατέχονται από τους εργάτες, έχουν ακόμη το χαρακτήρα του κεφαλαίου, που είναι μία αξία που

Capitalism, σ. 159-179, J. Elster and Karl Ove Moene (eds), Cambridge: Cambridge University Press, 1989α.

¹² Przewoski, A., «Δημοκρατία και Αγορά», Εκδόσεις Π.Ε.Κ.-Ι.Τ.Ε., σ. 159-160, 2001.

¹³ Schweickart, D., «Market Socialism: A defense», στο Market Socialism: The debate among socialists, ed, by Bertell Ollman, New York: Routledge, σ. 10, 1998.

αυτοαξιοποιείται, από τη στιγμή που το κίνητρο και ο αντικειμενικός σκοπός της παραγωγής για κάθε επιχείρηση είναι η αξία ανταλλαγής και το κέρδος, αυτό δηλαδή που στοιχειοθετεί το κέρδος. Υπ' αυτήν την έννοια οι εργάτες στα συνεταιριστικά εργοστάσια είναι οι κεφαλαιοκράτες του εαυτού τους, από τη στιγμή που χρησιμοποιούν τα μέσα παραγωγής για την αξιοποίηση της δικής τους εργασίας.^{xi} Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι μισθωτοί εργάτες στο πλαίσιο του σοσιαλισμού της αγοράς διαφέρουν από εκείνους στο πλαίσιο του καπιταλισμού, υπό την έννοια ότι στο πλαίσιο του σοσιαλισμού της αγοράς είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής αλλά παράλληλα και μισθωτοί εργάτες, ενώ στον καπιταλισμό μόνο μισθωτοί εργάτες. Οι μεν πωλούν την εργατική τους δύναμη στη δική τους επιχείρηση, ενώ οι άλλοι την πωλούν στον ατομικό καπιταλιστή. Οι μεν κερδίζουν την υπεραξία και το κέρδος που δημιουργήθηκε από τους ίδιους, ενώ οι άλλοι μπορούν να αποκτήσουν μόνο μισθούς, ενώ το κέρδος και η υπεραξία ανήκει στον καπιταλιστή.

Από την άλλη οι υπερασπιστές της σχεδιασμένης οικονομίας υποστηρίζουν δεν δέχονται την ανωτερότητα της οικονομίας της αγοράς και συμπεραίνουν ότι η σχεδιασμένη οικονομία που οραματίστηκε ο Μάρξ είναι κάτι εντελώς το διαφορετικό από αυτή που αναπτύχθηκε στη Σοβιετική Ένωση και στις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η πραγματοποίηση της σχεδιασμένης οικονομίας προϋποθέτει την πλήρη ανάπτυξη μιας κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, ενώ στις χώρες αυτές δεν υπήρξε η πλήρης ανάπτυξη της. Έτσι η σχεδιασμένη οικονομία όπως τη συνέλαβε ο Μάρξ βασίζεται στην κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, ενώ τα μέσα παραγωγής ανήκουν σε όλη την κοινωνία. Η σχεδιασμένη οικονομία όπως εφαρμόστηκε στο λεγόμενο «υπαρκτό σοσιαλισμό», βασιζόταν σε δύο μορφές δημόσιας ιδιοκτησίας, την κρατική και τη συλλογική ιδιοκτησία. Η σχεδιασμένη οικονομία του Μάρξ απαιτεί την εξάλειψη του εμπορεύματος και του χρήματος, ενώ στην εφαρμοσμένη σχεδιασμένη οικονομία υπήρχαν μέχρι τέλους και εμπορεύματα και χρήμα ως ένα βαθμό. Η σχεδιασμένη οικονομία του Μάρξ απαιτεί την κατάλυση των τάξεων και του κράτους, που είναι φορέας καταπίεσης, ενώ στην εφαρμοσμένη σχεδιασμένη οικονομία συνυπήρχαν και οι τάξεις και το κράτος.¹⁴ Επίσης δεν μπορεί να υπάρξει σύγκριση ανάμεσα στη σχεδιασμένη οικονομία και στην οικονομία της αγοράς. Πάντα για την ίδια ομάδα θεωρητικών οι δύο οικονομίες αναφέρονται σε δύο διαφορετικά είδη οικονομικών σχέσεων και είναι κατάλληλες για ένα ορισμένο

---

¹⁴ Zhongqiao, Duan, «Κριτική της Ανωτερότητας και Ουδετερότητας της Αγοράς», Ουτοπία, Μάρτιος-Απρίλιος 2003, σ. 65-66.

στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και εμφανίζονται σε μια δεδομένη φάση της ιστορικής ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, η μεν οικονομία της αγοράς ανήκει στην περίοδο της κεφαλαιοκρατίας και η σχεδιασμένη οικονομία αντιστοιχεί στην περίοδο του κομμουνισμού. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις δεν είναι εφικτή η σύγκριση για το ποια οικονομία είναι καλύτερη και υπ' αυτήν την έννοια για μερικές χώρες η οικονομία της αγοράς μπορεί να ικανοποιεί περισσότερο την ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων, ενώ για άλλες χώρες μπορεί να πληρούνται οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της σχεδιασμένης οικονομίας. Ένα επιπλέον επιχείρημα είναι ότι η πορεία των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών μετατοπίστηκαν από μία σχεδιασμένη οικονομία σε μία οικονομία της αγοράς. Αυτό οφείλεται στο γεγονός η σχεδιασμένη οικονομία όπως τη συνέλαβε ο Μάρξ δεν μπορεί να εγκαθιδρυθεί, παρά μόνο όταν η οικονομία της αγοράς έχει αναπτυχθεί αρκετά και πλέον αποτελεί εμπόδιο στην περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Στο πλαίσιο της σκέψης και του ιστορικού του υλισμού, η ανάπτυξη του οικονομικού σχηματισμού της κοινωνίας είναι μία πορεία διαδοχικής αντικατάστασης από μία προκεφαλαιοκρατική φυσική οικονομία σε μια κεφαλαιοκρατική εμπορευματική οικονομία και τέλος σε μια σχεδιασμένη κομμουνιστική οικονομία.¹⁵

Θα πρέπει να πούμε ότι τελικά αναπτύχθηκαν πολλοί τύποι σχεδίων: αυτά ήταν τα γενικά προοπτικά σχέδια, μακροπρόθεσμα σχέδια (από δέκα έως και είκοσι χρόνια), μεσοπρόθεσμα (πενταετή, εξαετή, επταετή) και τα βραχυπρόθεσμα (ετήσια, εξαμηνιαία, τριμηνιαία, μηνιαία).^{xii} Η σχεδιοποίηση έχει δύο λειτουργίες.^{xiii}

- i. Μία λειτουργία πρόβλεψης η οποία ασκείται με τα προοπτικά σχέδια.
- ii. Μία λειτουργία διεύθυνσης-διοίκησης-διαχείρισης της οικονομίας. Στη λειτουργία επιμένουν οι σχεδιαστές της οικονομίας. Τα σχέδια συνιστούν ένα σύνολο μέτρων που εξασφαλίζουν συστηματικά την οικονομική μεγέθυνση. Τελικά η επιστήμη της σχεδιοποίησης είναι η επιστήμη της διεύθυνσης, της διοίκησης και της διαχείρισης της οικονομίας. Έχει σαν αντικείμενο την οικονομία και την εκλαμβάνει σαν ενιαίο σύνολο.^{xiv}

Το οικονομικό σχέδιο περιλαμβάνει ένα σύνολο στοιχείων, τα οποία είναι περισσότερο ή λιγότερο συντονισμένα. Αυτά είναι το σχέδιο παραγωγής, το σχέδιο επενδύσεων, το σχέδιο προμηθειών, το σχέδιο πρώτων υλών, το σχέδιο γεωργίας, το σχέδιο μισθών, το σχέδιο τιμών, σχέδιο εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου, ακόμη

---

¹⁵ Ο.π. σ. 67.

υπάρχει και σχέδιο για τη λήψη κοινωνικοπολιτιστικών μέτρων.^{xv} Ακόμη το σχέδιο μπορεί να συμπεριλάβει και πολλά υποσχέδια. Αυτά είναι τα περιφερειακά υποσχέδια ή περίγραμμα τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το πενταετές σχέδιο (1933-37).

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι το σχέδιο από μόνο του είναι αδύνατο να κατευθύνει την οικονομία. Στην ουσία υπάρχει ένα σύστημα καναλιών, μέσα από τα οποία εκπληρώνονται οι στόχοι της οικονομίας. Αυτό το σύστημα ονομάζεται σύστημα ρύθμισης της οικονομίας.^{xvi}

Αυτό το σύστημα ρύθμισης υπάρχει σε όλες τις οικονομίες, αλλά οι σχέσεις και οι αναλογίες είναι διαφορετικές. Στη λειτουργία των σχεδιασμένων οικονομιών αυτή η κεντρική ρύθμιση έπαιξε αποφασιστικό ρόλο. Σ' αυτή τη ρύθμιση βασιζόντουσαν τα κεντρικά όργανα προκειμένου να πραγματοποιήσουν τους στόχους του σχεδίου και παράλληλα να επηρεάσουν τη δραστηριότητα των επιχειρήσεων σ' αυτή την κατεύθυνση.

Οι κλασικοί της θεωρίας του σοσιαλισμού θεωρούσαν πως στον αναπτυγμένο σοσιαλισμό δεν θα υπάρχουν εμπορευματικές σχέσεις. Ιστορικά η εμπορευματική παραγωγή προέκυψε νομοτελειακά και συγκεκριμένα ως εξής:^{xvii}

I. Με την εμβάθυνση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

II. Με την επικράτηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής.

Αυτό σημαίνει ότι οι κλασικοί θεωρητικοί του σοσιαλισμού προέβλεπαν ότι στην περίοδο αυτή θα καταργηθεί η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να εξαλειφθεί η βασική ιστορική αιτία ύπαρξης εμπορευματικών σχέσεων. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '50 να παραμεληθεί η σημασία των εμπορευματικών σχέσεων στις οικονομίες των πρώην χωρών της σχεδιασμένης οικονομίας. Από τις αρχές της δεκαετίας του '60 και μετά ξεκίνησε μία αναζήτηση για το ρόλο των εμπορευματικών σχέσεων στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες.

Τελικά αποδείχθη ότι στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες οι εμπορικές και οι χρηματικές σχέσεις παίζουν σημαντικό ρόλο. Έγινε κατανοητό ότι και στην αναπτυγμένη σχεδιασμένη οικονομία, όπως ήταν αυτές του πρώην «υπαρκτού

σοσιαλισμού», οι εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις αποτέλεσαν συστατικό στοιχείο για τη λειτουργία του συστήματος. Αναζητώντας τις βασικές αιτίες για την ύπαρξη των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων σ' αυτές τις κοινωνίες, στις αρχές της δεκαετίας του '50 διαμορφώθηκε η άποψη πως οι σχέσεις αυτές οφείλονται στην ύπαρξη δύο βασικών μορφών ιδιοκτησίας: της κρατικής και της συνεταιριστικής.^{xviii} Οι δύο αυτές μορφές ιδιοκτησίας ήταν διαχωρισμένες και ήταν, επομένως, μορφές ιδιοκτησίας με διαφορετικό περιεχόμενο. Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις που ανήκουν στις δύο αυτές μορφές ιδιοκτησίας είναι εμπορευματικές. Η ύπαρξη των εμπορευματικών αυτών σχέσεων στις συγκεκριμένες σχεδιασμένες κοινωνίες μπορεί να ερμηνευθεί έχοντας ως βάση τη διαφορά που υπάρχει στην ιδιοκτησία. Στην πορεία έγιναν έρευνες που απέδειξαν ότι όχι μόνο οι σχέσεις ανάμεσα στις συνεταιριστικές και κρατικές επιχειρήσεις είχαν εμπορευματικό χαρακτήρα, αλλά και οι σχέσεις ανάμεσα στις καθαυτές κρατικές επιχειρήσεις είχαν, επίσης, εμπορευματικό χαρακτήρα.^{xix} Αλλά ακόμη περισσότερο οι σχέσεις ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και ανάμεσα στα άτομα, από τη μια μεριά, αλλά και ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και τις κρατικές επιχειρήσεις από την άλλη, ήταν έντονα εμπορευματικές. Από την ίδια την πορεία της σχεδιασμένης οικονομίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», απεδείχθη τελικά, ότι στο πλαίσιο μιας ενιαίας κρατικής ιδιοκτησίας οι κρατικές επιχειρήσεις είχαν ιδιαίτερα οικονομικά συμφέροντα τα οποία διέφεραν από επιχείρηση σε επιχείρηση και πολλές φορές ερχόντουσαν σε αντίθεση, έστω αν κατά πολλούς αυτή η αντίθεση δεν ήταν ανταγωνιστική.

Ο βασικός λόγος που επήλθε αυτό το αποτέλεσμα ήταν ο οικονομικός διαχωρισμός ο οποίος παγιώθηκε και στις συγκεκριμένες κοινωνίες. Η απόπειρα της σοσιαλιστικής επανάστασης είχε σαν στόχο την κατάργηση του διαχωρισμού ανάμεσα στους ιδιοκτήτες και στους μη ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής. Τελικά δεν καταργήθηκαν ουσιαστικές διαφορές οι οποίες διαμορφώθηκαν από τη διαφορετική θέση ατόμων, κοινωνικών ομάδων και κοινωνικών στρωμάτων κ.λ.π., μέσα στο συγκεκριμένο σύστημα καταμερισμού εργασίας των κεντρικά σχεδιασμένων κοινωνιών. Αυτό σημαίνει ότι υπήρξε διαφορά στην εργασία ανάμεσα στα χωριά και στις πόλεις, ενώ ακόμη υπήρξε σταθερή η σχέση ανάμεσα στον διευθύνοντα και στον διευθυνόμενο, της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας κ.λ.π.^{xx} Όπως σωστά επισημαίνουν οι συγγραφείς η εργασία στον σοσιαλισμό αποτελεί εσωτερική ανάγκη του ίδιου του ανθρώπου, μοιάζει περισσότερο με δημιουργική συμμετοχή στην ίδια την κοινωνία.

Προέχει γι' αυτό το λόγο ένα σύνολο συνδυασμών υλικών και ηθικών κινήτρων. Σε γενικές γραμμές ο οικονομικός διαχωρισμός σημαίνει διαφορετικά συμφέροντα, ακόμη και ανταγωνιστικά, κοινωνικοοικονομικές ανισότητες ανάμεσα σε άτομα, σε κοινωνικές ομάδες, σε κοινωνικά στρώματα και σε κοινωνικές τάξεις. Από τη φύση της η διανομή οδηγεί σ' αυτή την κατεύθυνση. Βασικό στοιχείο της διανομής είναι η αμοιβή ανάλογα με την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας του καθενός. Ειδικά οι συνεταιριστικές επιχειρήσεις εφάρμοζαν εκτεταμένη αυτοτελή δραστηριότητα, μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας των συγκεκριμένων κοινωνιών. Οι παραγωγικές προϋποθέσεις τους διέφεραν σημαντικά. Διέφεραν, επίσης, ποιοτικά και ποσοτικά, ενώ, παράλληλα, δεν ήταν ίσες οι ανθρώπινες, οι φυσικές, οι τεχνικές και οι οργανωτικές συνθήκες παραγωγής τους.^{xxi} Εξαιτίας αυτής της διαφορετικότητας υπήρξε και διαφορετική πορεία στην υλική απολαβή ατόμων και ομάδων. Οι δαπάνες, οι τιμές, η προσφορά, η ζήτηση και οι μηχανισμοί των οικονομικών σχέσεων, διαμόρφωσαν τους νόμους και τις αρχές των εμπορευματικών σχέσεων. Βέβαια ισχύει η βασική σοσιαλιστική αρχή, σύμφωνα με την οποία, ο καθένας προσφέρει σύμφωνα με τις ικανότητες του και ο καθένας αμείβεται με βάση την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας του. Όμως στο πλαίσιο των κεντρικά σχεδιασμένων κοινωνιών η εκτροπή ήταν πολύ μεγάλη από τους αρχικούς στόχους και κυρίως από τον μεγαλύτερο που ήταν η πορεία προς τον κομμουνισμό.

Αναφέραμε ήδη πιο πάνω, ότι από τα τέλη της δεκαετίας του '60 σε ολόκληρο το σύστημα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», ξεκίνησε μία έντονη θεωρητική αναζήτηση με αναφορά το ρόλο της εμπορευματικής παραγωγής στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες. Στην ουσία αυτή η συζήτηση αυτή αποτέλεσε τη συνέχεια μιας ημιπαράνομης διαμάχης, η οποία πραγματοποιούνταν στον ακαδημαϊκό χώρο αρκετές δεκαετίες πριν.^{xxii} Απλά τη δεκαετία αυτή προσλαμβάνει διαστάσεις οι οποίες είχαν ξεφύγει από τα αρχικά πλαίσια της. Υπήρχαν θεωρητικές διαφωνίες για το ρόλο της εμπορευματικής παραγωγής στο σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και οι απόψεις διέφεραν από χώρα σε χώρα και αυτό εξαρτώνταν, όπως γίνεται κατανοητό, από το συσχετισμό των δυνάμεων στο εσωτερικό των κυβερνώντων κομμάτων.

Αυτή η συζήτηση δημιουργήθηκε εξαιτίας της επιβράδυνσης των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης και της κάμψης των ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας από τα μέσα της δεκαετίας του '60. Αυτό αποτέλεσε την βασική αιτία

για τη δημιουργία αυτών των συζητήσεων και η αναζήτηση γινόταν σχετικά με το ρόλο του νόμου της αξίας σε συνθήκες κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στην περίοδο 1950-73 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του εθνικού εισοδήματος ήταν στη Ρουμανία 9.6%, στη Βουλγαρία 9.1%, στη Σοβιετική Ένωση 8,3%, στην Πολωνία 7.1%, στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας 6.9%, στην Τσεχοσλοβακία 5.8%, στην Ουγγαρία 5.7%.^{xxiii} Την περίοδο 1974-75 έχουμε μία αύξηση της ταχύρυθμης ανάπτυξης σε σχέση με το 1973 και έτσι ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του εισοδήματος ήταν στη Ρουμανία 12.5%, στην Πολωνία 10%, στη Βουλγαρία 7%, στην Ουγγαρία 7%, Στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας 6.3%, στην Τσεχοσλοβακία 5.5% και στη Σοβιετική Ένωση 5%. Αυτό σημαίνει η επιβράδυνση της οικονομικής μεγέθυνσης ξεκινά στα μέσα της δεκαετίας του '60 και διαρκεί όλο το δεύτερο μισό αυτής της δεκαετίας. Από την άλλη στο διάστημα 1960-73 ο μέσος ρυθμός αύξησης του εθνικού εισοδήματος ήταν στις χώρες του ΟΟΣΑ 5.2%, στη Δυτική Ευρώπη 4.7% και στις ΗΠΑ 4.2%. Ο βασικός προβληματισμός ξεκίνησε κυρίως στη Σοβιετική Ένωση με αναφορά στα αποτελέσματα της εφαρμογής της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (ΝΕΠ), ενώ αργότερα αυτή η συζήτηση μεταφέρθηκε και στις υπόλοιπες χώρες, όπως και στις βαλκανικές χώρες.^{xxiv} Στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας και της Αλβανίας επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την κατεύθυνση της επιστημονικής σκέψης γύρω από την πορεία της σοσιαλιστικής οικονομίας. Η Γιουγκοσλαβία αναγνώρισε σε επίπεδο αγοράς την τεχνολογική αυτονομία της κάθε επιχείρησης, γεγονός που δεν έκαναν οι υπόλοιπες χώρες. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ανεξάρτητα από την τελική έκβαση της πορείας της οικονομίας της αγοράς στις συγκεκριμένες χώρες, υπήρξε απόρριψη σε επίσημο επίπεδο των δυνάμεων της αγοράς, τόσο σαν ιστορικά αναγκαίους τρόπου λειτουργίας του οικονομικού συστήματος σε συνθήκες περιορισμένων παραγωγικών δυνατοτήτων, αλλά και σαν βασικό μηχανισμό άντλησης πληροφορίας για την κατάσταση των ποιοτικών και ποσοτικών παραμέτρων της αναπαραγωγικής δραστηριότητας στο σύνολο της κοινωνίας.^{xxv} Αυτή η απόρριψη σχετίζεται με το χαρακτηρισμό του ίδιου του συστήματος. Η κοινωνική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής αποτελούσε αναγκαίο και νομοτελειικό στάδιο για την ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας, στην οποία η βασική αντίφαση των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων θα έπρεπε να λυθεί προς όφελος των παραγωγικών δυνάμεων.^{xxvi} Στόχος ήταν η απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων από τα περιορισμένα πλαίσια που επιβάλλουν οι

καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και, παράλληλα, η μακροπρόθεσμη κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, που αποτελεί συστατικό στοιχείο του καπιταλισμού, ιδιαίτερα μέσα από της κάρπωση της υπεραξίας του εργαζομένου. Υπήρξε η λογική ότι η απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών θα σήμαινε το τέλος της καπιταλιστικής παραγωγής και γενικά το τέλος της εμπορευματικής παραγωγής, από τη στιγμή που το εμπόρευμα θα αποτελούσε το τέλος της ιστορικά αναγκαίας μορφής του προϊόντος. Αυτό θα γινόταν μέσα από την λύση της αντίφασης αφηρημένης και συγκεκριμένης εργασίας και ακόμη μέσα από την απελευθέρωση της εργατικής δύναμης από την εμπορευματική διαδικασία.

Έχουμε μία επαναφορά του ζητήματος της αγοράς στις αρχές της δεκαετίας του '80 και κυρίως στις προσπάθειες που γίνονται για σχεδιασμό και υλοποίηση πιο αποδοτικών μεθόδων διαχείρισης του κοινωνικού πλούτου. Όμως ακόμη και στην περίοδο της ανασυγκρότησης, ιδιαίτερα στην ΕΣΣΔ στη δεκαετία του '80, η σημασία της αγοράς υπήρξε περιορισμένη με βάση τις αρχές του σοσιαλισμού της αγοράς. Η αναγνώριση της εμπορευματικής παραγωγής αναγνωρίστηκε μόνο στα μεγέθη που δημιουργήθηκαν από τον οικονομικό διαχωρισμό και τον καταμερισμό της εργασίας όπως αυτός λειτούργησε στο πλαίσιο της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας.

Οι εμπορευματικές σχέσεις συνεπάγονται διαδικασίες αυτόματης ρύθμισης της αγοράς, οι οποίοι γίνονται φανεροί με τους ακόλουθους μηχανισμούς:^{xxvii}

- i. Εξισορρόπηση της προσφοράς και της ζήτησης των εμπορευμάτων μέσα από τη διακύμανση των τιμών, δηλ. του μηχανισμού των τιμών.
- ii. Εναρμόνιση της προσφοράς και της ζήτησης του εργατικού δυναμικού μέσα από το μηχανισμό των μισθών.
- iii. Εναρμόνιση της συσσώρευσης και της κατανάλωσης, των αποταμιεύσεων και των επενδύσεων μέσα από τις διαφοροποιήσεις στις πιστώσεις και στις διακυμάνσεις των επιτοκίων και των άλλων μορφών κέρδους.

Στις σύγχρονες οικονομίες αυτοί οι μηχανισμοί λειτουργούν σε περιορισμένη κλίμακα και ρυθμίζουν ένα μόνο μέρος των οικονομικών διαδικασιών. Αλλά ακόμη και η μερική λειτουργία τους χρειάζεται κάποιες προϋποθέσεις, όπως οι ακόλουθες:^{xxviii}

- ✓ Οι επιχειρήσεις πρέπει να έχουν αυτονομία. Θα πρέπει να αποφασίζουν μόνες τους επομένως για τη σύνθεση της παραγωγής, ακόμη για τη συνεργασία τους με άλλες επιχειρήσεις και να έχουν σημαντικό συμφέρον ώστε να προσαρμόζονται ελαστικά στις μεταβολές της ρυθμιζόμενης αγοράς.

- ✓ Οι δυνατότητες βελτίωσης της αποτελεσματικότητας των επιχειρήσεων θα πρέπει να αντιστοιχεί στις δυνατότητες ανάπτυξης τους και ακόμη στα εισοδήματα των εργαζομένων που απασχολούνται σ' αυτές.
- ✓ Δεν θα πρέπει να υπάρχουν μονοπωλιακές καταστάσεις οι οποίες περιορίζουν την ελευθερία κίνησης, δεν βοηθάνε στη προσαρμοστικότητα των επιχειρήσεων και διευκολύνουν την παραβίαση των κανόνων και των νόμων της αγοράς.
- ✓ Δεν πρέπει να υπάρχουν επιδοτήσεις, επιχορηγήσεις και άλλες ενισχύσεις οι οποίες μειώνουν το κίνητρο προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της τεχνολογίας και της αγοράς.

Οι αυτόματοι μηχανισμοί της αγοράς έχουν αντιφατικές επιπτώσεις. Καταρχήν συμβάλλουν έστω και μερικά στη ρύθμιση της οικονομίας και κυρίως σε μικροοικονομικό επίπεδο και ακόμη δημιουργούν μια σειρά από προβλήματα σύμφυτα με την πορεία του καπιταλισμού. Τα προβλήματα αυτά προσπαθούν να τα επιλύσουν με τον ένα ή άλλο τρόπο με άμεσα και έμμεσα μέτρα των κεντρικών οργάνων τα οποία όμως είναι και τα πλέον κατάλληλα για τη ρύθμιση των μακροοικονομικών διαδικασιών της οικονομίας.

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Οι βασικοί δείκτες της παραγωγικής δραστηριότητας των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών μέχρι και την πτώση τους το 1989, ήταν το Συνολικό Κοινωνικό Προϊόν (ΣΚΠ) και το Εθνικό Εισόδημα (ΕΕ). Τα συγκεκριμένα μεγέθη χρησιμοποιούνται με ελάχιστες παραλλαγές σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Εναλλακτικά και κυρίως για λόγους τυπικής σύγκρισης μεταξύ των χωρών χρησιμοποιείται και το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ).¹⁶ Συνολικό κοινωνικό προϊόν είναι το σύνολο των προϊόντων, μέσα παραγωγής και καταναλωτικά αγαθά, που παράγεται μέσα σε ένα ορισμένο χρόνο. Επομένως, το κοινωνικό προϊόν είναι το «προϊόν της χρονιάς», αλλά για την παραγωγή του χρησιμοποιούνται και μέσα παραγωγής που υπήρχαν πριν τη χρονιά παραγωγής του. Αυτό σημαίνει ότι στο κοινωνικό προϊόν εμπεριέχεται και η αξία των μέσων παραγωγής που προϋπήρχαν και χρησιμοποιήθηκαν για τη

¹⁶ Καραφωτάκης, Ε., «Οι βαλκανικές οικονομίες στο πρώιμο στάδιο μετάβασης 1990-1996», Εκδόσεις Κριτική, 1996. Πρόκειται για το κεφάλαιο 2 γραμμένο από τον Ηλία Φλέγκα, «Οι βασικές πλευρές της σοσιαλιστικής διαχείρισης. Θεωρητική προσέγγιση στις βαλκανικές χώρες», σ. 36.

παραγωγή του. Το κοινωνικό προϊόν πρέπει να περιέχει τόσα μέσα παραγωγής, σε είδος και σε αξία, όσα απαιτούνται για την αναπλήρωση των μέσων παραγωγής που προϋπήρχαν και χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή του. Η συγκεκριμένη αναπλήρωση των χρησιμοποιηθέντων μέσων παραγωγής εξασφαλίζει τη συνέχιση των μέσων παραγωγής τον επόμενο χρόνο. Θεωρείται απλή αναπλήρωση των μέσων παραγωγής και γι' αυτό αυτή η αναπαραγωγή είναι απλή.^{xxix} Το κοινωνικό προϊόν είναι ο κυριότερος δείκτης της πορείας της αναπαραγωγής. Σύμφωνα, πάντα, με τους ίδιους συγγραφείς, η χρησιμοποίηση του δείκτη είναι αρκετά προβληματική, γιατί ο τρόπος υπολογισμού του προκαλεί μια πλαστή προσαύξηση του. Ο υπολογισμός γίνεται με την άθροιση της αξίας που παράγει ξεχωριστά ο κάθε κλάδος της κοινωνικής παραγωγής. Αυτοί οι κλάδοι αλληλοσυνδέονται και αυτό σημαίνει ότι μπορεί το προϊόν του ενός κλάδου να χρησιμοποιείται από κάποιον άλλο, εν συνεχεία το προϊόν του δεύτερου κλάδου να χρησιμοποιείται από κάποιον τρίτο και η διαδικασία αυτή να συνεχίζεται.^{xxx} Το εθνικό εισόδημα είναι το σύνολο της νεοδημιουργημένης αξίας ή της νέας αξίας και είναι αυτό που στον καπιταλισμό χωρίζεται σε μισθούς και σε υπεραξία.^{xxxi} Το συνολικό κοινωνικό προϊόν αντιστοιχεί περίπου στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν. Η διαφορά τους είναι ότι στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν συνυπολογίζονται και πολλές υπηρεσίες, όπως οι τράπεζες και οι κατοικίες, δημόσια διοίκηση και η ασφάλεια, η υγεία και η εκπαίδευση και άλλες αντίστοιχες υπηρεσίες, οι οποίες δεν συμπεριλαμβάνονται στο συνολικό κοινωνικό προϊόν.^{xxxii}

Τα μεγέθη του ΑΕΠ, όπως και άλλα εθνικολογιστικά μεγέθη, που έχουν υπολογιστεί και μετά τη μεταρρυθμιστική περίοδο 1990-1996, στη βάση του Συστήματος Εθνικών Λογαριασμών, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερες επιφυλάξεις σχετικά με την ακρίβεια και την αξιοπιστία τους. Τα εθνικολογιστικά μεγέθη που παρακολουθούνταν από την κεντρική διοίκηση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, προκύπτουν στη βάση ενός ενιαίου μεθοδολογικού πλαισίου, το οποίο ονομάζονταν «Ισοζύγιο της Λαϊκής Οικονομίας».¹⁷ Ήταν ένα αναπτυγμένο σύστημα συλλογής αποθήκευσης και επεξεργασίας πληροφοριών και αποτύπωνε τα ποιοτικά και τα ποσοτικά χαρακτηριστικά των δύο βασικών ροών: τη ροή των αγαθών, με τη φυσική έννοια του όρου και ακόμη τη ροή της αξίας, με την έννοια της ενιαίας υπόστασης όλων των αγαθών.^{xxxiii}

---

¹⁷ Ο.π. σ. 37.

Η οικονομική ισορροπία συνίσταται από την σφαιρική, διαρθρωτική και δυναμική αντιστοιχία ανάμεσα στην παραγωγή και τις ανάγκες. Η ισορροπία μιας οικονομίας είναι κατ' εξοχήν μακροοικονομική κατηγορία. Οι κυριότερες μορφές εκδήλωσης της είναι οι ακόλουθες.^{xxxiv}

α) Ισορροπία στη σφαίρα της παραγωγής. Αυτή αναφέρεται σε επίπεδο επιχειρήσεων, κλάδων και προϊόντων και εκφράζει τη δυναμική της επιστημονικοτεχνικής ανάπτυξης, τους βαθμούς απόδοσης των διαφόρων κλάδων και τις συνεχείς ανακατατάξεις των μέσων παραγωγής και του εργατικού δυναμικού. Αυτά θα έπρεπε να διασφαλίζονται ώστε να υπάρχει συνεχής αντιστοιχία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση των κεφαλαιουχικών αγαθών και της εργατικής δύναμης.

β) Ισορροπία ανάμεσα στις εκροές παραγωγής και τις ανάγκες των μη παραγωγικών τομέων του πληθυσμού. Αυτό σημαίνει ότι οι εκροές της παραγωγικής σφαίρας θα πρέπει να ικανοποιούν τις ανάγκες του πληθυσμού, της διοίκησης και των άλλων τμημάτων της κοινωνίας.

γ) Ισορροπία ανάμεσα στους τομείς που ανήκουν στη μη παραγωγική σφαίρα, που περιγράψαμε πιο πάνω.

δ) Ισορροπία ανάμεσα στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις και διασυνδέσεις της εθνικής οικονομίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το εμπορικό ισοζύγιο και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

Τεράστια σημασία για την επικράτηση των συγκεκριμένων σχέσεων των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών έπαιξε η αναπαραγωγή της υλικοτεχνικής βάσης του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Οι χώρες της Κεντροανατολικής Ευρώπης πέρασαν από μία γρήγορη εκβιομηχάνιση και γρηγορότερη αύξηση των κεφαλαιουχικών αγαθών και τους σχετικά περιορισμένους ρυθμούς παραγωγής των καταναλωτικών. Ειδικά στη Σοβιετική Ένωση για πρώτη φορά υπήρξαν γρηγορότεροι ρυθμοί αύξησης στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών σε σχέση με την παραγωγή μέσων παραγωγής στην περίοδο του πενταετούς πλάνου 1966-1970. Κάτι ανάλογο υπήρξε και στις υπόλοιπες κεντρικά σχεδιασμένες χώρες^{xxxv}

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η προτεραιότητα για την αύξηση των μέσων παραγωγής σταμάτησε να λειτουργεί καταλυτικά εκείνη την περίοδο, εξαιτίας μιας τεράστιας επιστημονικής συζήτησης που προηγήθηκε στη δεκαετία του '60. Οι ρυθμοί αύξησης των δύο πλευρών προσδιορίζονται από δύο βασικούς συντελεστές. Πρώτον από την τεχνική πρόοδο η οποία θεωρείται κεφαλαιοβόρα και δημιουργούσε μεγάλες οικονομίες κεφαλαίου. Αυτό σήμαινε ότι μακροοικονομικά είχαμε αύξηση των

συντελεστών κεφαλαίου, γεγονός που σήμαινε μία παράλληλη αύξηση του ποσοστού επενδύσεων. Αντίθετα όταν μειώνονται οι συντελεστές κεφαλαίου, μειώνεται και το ποσοστό των επενδύσεων και μαζί μ' αυτό είχαμε τη μείωση των ρυθμών παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών και από την άλλη τη αύξηση των ρυθμών παραγωγής ειδών κατανάλωσης.^{xxxvi}

Πάντως οι διαδικασίες επικράτησης της κρατικής ιδιοκτησίας στα βασικά μέσα παραγωγής διαφέρουν από χώρα σε χώρα και στον τρόπο που υλοποιήθηκαν και στη χρονική διάρκεια που απαιτήθηκε αλλά και στον τρόπο που εφαρμόστηκαν αυτές οι διαδικασίες. Επίσης υπήρξαν και διαφορετικά χαρακτηριστικά παραγωγικής διάρθρωσης και διαφορετικός συσχετισμός των ταξικών δυνάμεων που επικράτησαν σ' αυτές τις χώρες. Διαφοροποιήσεις υπήρξαν σε ελάχιστες χώρες, όπως για παράδειγμα στην Γιουγκοσλαβία στην οποία η επικράτηση της κρατικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής ολοκληρώθηκε στη δεκαετία του '70. Ήταν τόσο σημαντική η διαδικασία αυτή που στην οποία ενοποιεί το παραγωγικό δυναμικό της χώρας σε εθνικά πλαίσια και το ανέδειξε ως αντικείμενο διεύθυνσης της οικονομικής πολιτικής και δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την σχεδιασμένη ανάπτυξη της κοινωνίας. Οι τεράστιες οικονομίες κλίμακας που δημιουργήθηκαν στους διάφορους κλάδους και τομείς της οικονομίας, οδήγησαν στην αύξηση της μεγέθυνσης των παραγωγικών αποτελεσμάτων της κοινωνίας. Μαζί με τη συγκροτημένη οικοδόμηση των βασικών παραγωγικών υποδομών της χώρας στη βάση ενός ενιαίου αναπτυξιακού σχεδιασμού, ο οποίος θα είχε μακροπρόθεσμα ορίζοντα, γίνεται εύκολα κατανοητό το μέγεθος της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του μηχανισμού κεντρικού σχεδιασμού.^{xxxvii}

Η βασική υποδομή που αναπτύχθηκε, ιδιαίτερα στις βαλκανικές χώρες, ήταν η ενέργεια, οι μεταφορές, επικοινωνίες. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε και στην ανάπτυξη των κλάδων παραγωγής εργαλειομηχανών, η οποία όμως προϋποθέτει αναπτυγμένη βιομηχανία εξόρυξης και επεξεργασίας μετάλλου. Ειδικά για τις βαλκανικές χώρες το δίπτυχο εξηλεκτρισμός-εκβιομηχάνιση αποτελεί το βασικό κορμό κάθε οικονομικής πολιτικής για τρεις δεκαετίες και πλέον, παρά το γεγονός ότι διαφάνηκαν αρνητικές τάσεις στη δεκαετία του '60. η εμμονή της επίσημης θέσης στους ολοκληρωμένους κύκλους παραγωγής σύνθετων προϊόντων επηρεάζει και τον βαθμό ανάπτυξης, αλλά και την αποτελεσματικότητα των ενδοκλαδικών και διακλαδικών συνδέσεων.^{xxxviii}

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα πλαίσια του συνολικού σχεδιασμού της οικονομικής ανάπτυξης των χωρών του Συμβουλίου Οικονομικής Αλληλοβοήθειας (ΣΟΑ), οι

βαλκανικές, ιδιαίτερα η Βουλγαρία και η Ρουμανία και ως ένα μεγάλο βαθμό και σε κάποιες άλλες οικονομίες των Βαλκανίων και της Κεντροανατολικής Ευρώπης που συνεργάζονται στο πλαίσιο αυτό, απέκτησαν τα τελευταία χρόνια πριν την κατάρρευση ένα μονόπλευρο χαρακτήρα. Πραγματοποίησαν τεράστιες σε μέγεθος επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου σε κλάδους και μεμονωμένες παραγωγές που σε καμιά περίπτωση δεν δικαιολογήθηκαν από το μέγεθος της εσωτερικής αγοράς. Οι αποδόσεις τους θεωρήθηκαν οριακές μόνο στο πλαίσιο του παραγωγικού συστήματος του ΣΟΑ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο κλάδος της ηλεκτρονικής βιομηχανίας της Βουλγαρίας, ο οποίος είχε εξασφαλίσει τη διάθεση του προϊόντος στις αγορές του ΣΟΑ και κυρίως στη Σοβιετική Ένωση.^{xxxix}

Πάντως οι αντιλήψεις για τη σημασία που έχουν οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης, πέρασαν μέσα από σημαντικές αλλαγές στις διάφορες χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού». Στην αρχή το κυρίαρχο στοιχείο ήταν η ανάγκη ποσοτικής αύξησης του κοινωνικού προϊόντος και μάλιστα με ταχύτατους ρυθμούς. Ύστερα από καιρό έγινε αντιληπτό ότι οι υψηλοί ρυθμοί δεν είναι αυτοσκοπός. Αποδείχθηκε ότι ακόμη και οι σχετικά πιο περιορισμένοι ρυθμοί μεγέθυνσης μπορεί τελικά να είναι πιο χρήσιμοι από τους υψηλότερους, ιδιαίτερα από εκείνους τους ρυθμούς που πραγματοποιήθηκαν βεβιασμένα.^{xl} Αυτό συνέβαινε, βεβαίως, υπό την επίρροια μιας αντίληψης ότι στο πλαίσιο του μετασχηματισμού σε μια σοσιαλιστική κοινωνία, η οικονομική εξέλιξη θα είναι απαλλαγμένη από τις κοινωνικές αντιθέσεις, γεγονός που στην πορεία διαψεύσθηκε.

Στην ουσία η οικονομική μεγέθυνση αντιμετώπισε σημαντικά προβλήματα και κυρίως τις αντιθέσεις συσσώρευσης και κατανάλωσης, ακόμη της προσφοράς και της ζήτησης, συσσώρευσης και σχηματισμού αποθεμάτων και τέλος της εγχώριας και διεθνούς αγοράς.^{xli}

Η επιχείρηση στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες ήταν η βασική οργανωτική και οικονομική μονάδα της κοινωνίας. Η συγκεκριμένη επιχείρηση είχε αρκετές ομοιότητες με την καπιταλιστική επιχείρηση, από τη στιγμή που και οι δύο μορφές επιχειρήσεων αποτελούσαν τη βασική μονάδα μιας αναπτυγμένης εμπορευματικής οικονομίας. Σαν κοινά χαρακτηριστικά με τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις θα πρέπει να θεωρηθούν τα εξής: Είναι αυτοτελείς οικονομικές και τεχνικές μονάδες. Συνδέονται με την αγορά με τις άλλες μονάδες της οικονομικής ζωής. Θέλουν το κέρδος και γι' αυτό αναλαμβάνουν το ρίσκο.^{xlii} Ο ίδιος αναφέρει ότι οι επιχειρήσεις στο πλαίσιο μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, ανέπτυξαν τη δραστηριότητα

τους με βάση την κοινωνική ιδιοκτησία, (κατά τη γνώμη μου με βάση την κρατική ιδιοκτησία), οι εργαζόμενοι ήταν ταυτόχρονα και συλλογικοί ιδιοκτήτες, είναι δηλαδή, ταυτόχρονα, επιχειρηματίες και απασχολούμενοι ως εργάτες ή υπάλληλοι. Αυτό μας παραπέμπει στην ανάλυση που κάναμε προηγουμένως για τη θέση του Μάρξ για την ταυτόχρονη ιδιότητα εργάτη-επιχειρηματία. Αυτή η θέση παρουσίασε ιδιαίτερη δυσκολία για την πραγμάτωση της, γιατί ουδέποτε σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του συγκεκριμένου συστήματος δεν υπήρξαν οι συνθήκες του σοσιαλισμού της αγοράς. Ο λόγος ήταν ότι αυτές οι επιχειρήσεις λειτούργησαν στο πλαίσιο μιας ελεγχόμενης αγοράς. Η αυτοτέλεια τους περιορίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό από το κράτος που ασκούσε δικαίωμα ίδρυσης και ελέγχου των επιχειρήσεων, καθόριζε τα πλαίσια της λειτουργίας τους και ρύθμιζε το σύστημα σχηματισμού εισοδημάτων και παρενέβαινε στην δραστηριότητα τους και άμεσα και έμμεσα. Πάντως και σ' αυτά τα πλαίσια, οι επιχειρήσεις αποφάσιζαν αυτόνομα για τον τρόπο χρησιμοποίησης των παγίων κεφαλαίων, του εργατικού δυναμικού, της τεχνολογίας, καθόριζαν την ποσότητα και τη διάρθρωση της παραγωγής, οργάνωναν τις πωλήσεις και κάλυπταν τα έξοδα από τα έσοδα επιδιώκοντας στην αποκόμιση κέρδους.

Οι βασικοί στόχοι μιας επιχείρησης σε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία είναι οι ακόλουθοι:

- ❖ Να ικανοποιήσει τις ορθολογικές ανάγκες αλλά και τις άλλες προσδοκίες που έχει μία κοινωνία.
- ❖ Προσπαθούσε να εξασφαλίσει κανονικές συνθήκες εργασίας και την αύξηση του προσωπικού εισοδήματος των απασχολουμένων.
- ❖ Να αυξήσει το κέρδος της επιχείρησης και ένα μεγάλο μέρος διατίθονταν για την ικανοποίηση συλλογικών και κοινωνικών αναγκών.
- ❖ Επεδίωκε την οικονομική μεγέθυνση της, την επέκταση της και την τεχνολογική εξέλιξη της.
- ❖ Να εναρμονίσει το κοινωνικό και ατομικό συμφέρον μέσα από το συμφέρον της επιχείρησης, το οποίο θεωρούνταν ομαδικό και αποτελούσε το συνδυαστικό κρίκο με τα προαναφερθέντα συμφέροντα.^{xliii}

Στις πρώτες δεκαετίες οι επιχειρήσεις είχαν περιορισμένες δυνατότητες αυτοτελούς εκπόνησης πλάνων ανεξάρτητα από το κεντρικό πλάνο. Ο σχεδιασμός της επιχείρησης είχε στο επίκεντρο του την οργάνωση της εκτέλεσης του κεντρικού πλάνου.^{xliiv} Ο ίδιος αναφέρει ότι το κεντρικό πλάνο είχε ιεραρχική δομή και αγκάλιαζε όλη την εθνική οικονομία και καθόριζε με λεπτομέρειες τις οικονομικές

δραστηριότητες. Πιο κάτω, ότι το πλάνο της επιχείρησης ήταν οργανικό στοιχείο του κεντρικού πλάνου και δεν εγκρίνεται από τα όργανα της επιχείρησης, αλλά από τους κεντρικούς φορείς (υπουργεία κ.λ.π.). Η εκπλήρωση του πλάνου επηρέαζε την αμοιβή των στελεχών και των εργατών της επιχείρησης. Ενώ οι εντολές ήταν υποχρεωτικές για τις επιχειρήσεις, οι προβλέψεις δεν ήταν υποχρεωτικές και αυτό έσπαζε την απόλυτη εξουσία των υποχρεωτικών εντολών του κεντρικού σχεδίου και υπήρχε σε ορισμένους τομείς η δυνατότητα της απόκλισης των πλάνων των επιχειρήσεων από το κεντρικό πλάνο.^{xiv}

Στο κεντρικό σύστημα επικρατούσε η άμεση ρύθμιση της οικονομίας, τα κεντρικά όργανα του κράτους καθόριζαν με διοικητικά μέσα, με εντολές και υποχρεωτικούς δείκτες τις δραστηριότητες για τις επιχειρήσεις και συγκεκριμένα και ονομαστικά για κάθε επιχείρηση. Οι κυριότερες μορφές άμεσης ρύθμισης της οικονομίας από τα κεντρικά όργανα του κράτους ήταν τα εξής:

1. Συγκεκριμένες κεντρικές αποφάσεις, επιλογές και προδιαγραφές για τις μεγάλες επενδύσεις εθνικού επιπέδου.
2. Κεντρική διανομή ορισμένων βασικών υλών και πόρων.
3. Υπήρχε η κεντρική διαχείριση των θεμάτων που σχετίζονταν με το στρατιωτικό τομέα της οικονομίας.
4. Λεπτομερή στοιχεία για τις προδιαγραφές των οικονομικών καθηκόντων και των προϋποθέσεων που απαιτούνται για την εκπλήρωσή τους, για κάθε συγκεκριμένη επιχείρηση.
5. Καθοριζόταν ο αριθμός των απασχολούμενων και του τρόπου απασχόλησης και της αμοιβής τους.
6. Καθοριζόνταν το περιεχόμενο των συμβάσεων και των συμβολαίων των προμηθειών που υπογράφονταν ανάμεσα στις επιχειρήσεις.
7. Υπήρχαν συγκεκριμένες εντολές για τρέχοντα επιχειρησιακά θέματα.
8. Νομικές ρυθμίσεις οι οποίες ήταν υποχρεωτικές για τις επιχειρήσεις και τους οργανισμούς.

Στις ενδιάμεσες περιόδους έγιναν πολλές μεταρρυθμίσεις και πειράματα και αναφερόμαστε σε όλη την περίοδο από 1921 μέχρι και το 1988, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές στρέφονταν κυρίως προς την κατεύθυνση της αυτοδιαχειριζόμενης οικονομίας, και αφορούσαν ένα συνδυασμό του κεντρικού σχεδίου με τη λειτουργία της αγοράς.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ

Για τους κλασικούς του μαρξισμού το κράτος δεν αποτελεί μία δύναμη που επιβλήθηκε στην κοινωνία από τα έξω. Στο πιο γνωστό έργο του Ένγκελς που αναλύει την έννοια του κράτους, στο «η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους», θεωρεί ότι το κράτος είναι προϊόν της κοινωνίας σε μια ορισμένη βαθμίδα της εξέλιξης της.^{xlvi} Ο Ένγκελς διαφωνούσε με την άποψη του Χέγγελ ότι το κράτος είναι η πραγματοποίηση της ηθικής ιδέας, όπως ακόμη η εικόνα και η πραγματοποίηση του ορθού λόγου.^{xlvii} Επομένως, για τον ίδιο η κοινωνία αυτή μπερδεύτηκε σε μια αζεδιάλυτη αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό της και ότι διασπάστηκε σε ασυμφιλίωτες αντιθέσεις από τις οποίες δεν μπορεί να απαλλαγεί. Το κράτος βγήκε από την κοινωνία, τοποθετήθηκε πάνω απ' αυτή και διαρκώς αποξενώνεται από την κοινωνία.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το κράτος είναι προϊόν και εκδήλωση των ανειρήνευτων ταξικών αντιθέσεων. Το κράτος εμφανίζεται εκεί όπου οι ταξικές αντιθέσεις δεν μπορούν αντικειμενικά να συμφιλιωθούν. Η ύπαρξη του κράτους αποδεικνύει ότι οι ταξικές αντιθέσεις είναι ανειρήνευτες.^{xlviii} Το τελευταίο σημείο είναι ακριβώς εκείνο που αρχίζει η διαστρέβλωση του μαρξισμού και ακολουθεί δύο βασικές γραμμές.^{xlix} Από τη μια πλευρά, οι αστοί και οι μικροαστοί θεωρητικοί αναγκασμένοι από την πίεση της πραγματικότητας αναγνώρισαν ότι το κράτος υπάρχει μόνο εκεί που υπάρχουν ταξικές αντιθέσεις και τελικά βελτιώνουν τη θέση κατά τέτοιο τρόπο ώστε το κράτος να παρουσιάζεται σαν όργανο συμφιλίωσης των τάξεων. Για τον Μαρξ το κράτος δεν θα είχε λόγο ύπαρξης αν γινόταν δυνατή η συμφιλίωση των τάξεων. Στην ουσία για τους κλασικούς του μαρξισμού το κράτος είναι όργανο κρατικής κυριαρχίας, όργανο καταπίεσης μιας τάξης πάνω σε μια άλλη τάξη, δημιουργεί δε τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη ενός κατεστημένου, ενός στρώματος ανθρώπων, που νομιμοποιεί και στερεώνει αυτή την καταπίεση και ταυτόχρονα μετριάζει τη σύγκρουση των τάξεων. Δημιουργείται και μια δημόσια εξουσία η οποία αποτελείται από ένοπλους, αλλά και από άλλα εξαρτήματα, όπως φυλακές και πολλά άλλα ιδρύματα καταναγκασμού, που ήταν άγνωστα στην κοινωνία των γενών.

Όσον αφορά για την απονέκρωση του κράτους, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ήταν μία άποψη με θεμελιώδη σημασία για τους κλασικούς του μαρξισμού. Πιο χαρακτηριστικά για τον Ένγκελς, το προλεταριάτο θα πρέπει να καταλάβει την κρατική εξουσία και να μετατρέψει αμέσως τα μέσα παραγωγής σε κρατική ιδιοκτησία. Όμως μ' αυτόν τον τρόπο αναιρεί τον εαυτό του σαν προλεταριάτο, αναιρεί όλες τις ταξικές διαφορές και ταξικές αντιθέσεις και μαζί μ' αυτό και το ίδιο το κράτος σαν κράτος.¹ Η κοινωνία που υπάρχει μέχρι τότε κινείται ταξικές αντιθέσεις και χρειάζεται το κράτος, η οποία είναι μία οργάνωση της εκάστοτε εκμεταλλεύτριας τάξης. Το κράτος είναι μεν ο αντιπρόσωπος όλης της κοινωνίας, αλλά η υπόσταση του είναι μόνο στο βαθμό που είναι κράτος εκείνης της τάξης, η οποία όλη την κοινωνία στην εποχή της.ⁱⁱ Εφόσον γίνεται τελικά αντιπρόσωπος όλης της κοινωνίας, στην ουσία δεν είναι απαραίτητο, δηλαδή είναι περιττό. Είναι εξαιρετικό τα παραπάνω σημείο διότι τίθεται το ερώτημα: το κράτος στα χρόνια του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» ποιον αντιπροσώπευε και τελικά γιατί δεν οδηγήθηκε στον μαρξισμό; Υπάρχει η αιτιολόγηση του Στάλιν ότι το νεαρό σοβιετικό κράτος είναι περικυκλωμένο από τους αντιπάλους του, τους εκπροσώπους του καπιταλισμού και γι' αυτό θα συνεχισθεί. Πλην όμως διογκώθηκε και έγινε περισσότερο δύσκαμπτο από το καπιταλιστικό κράτος.

Όπως επισημαίνει ο Λένιν, σύμφωνα με το περιεχόμενο των λόγων του Ένγκελς, το αστικό κράτος δεν απονεκρώνεται αλλά καταργείται από το προλεταριάτο στην επανάσταση. Μετά από την επανάσταση απονεκρώνεται το προλεταριακό κράτος ή διαφορετικά το μισο-κράτος.ⁱⁱⁱ Ο Λένιν επισημαίνει ότι από τον ορισμό του Ένγκελς, προκύπτει ότι το κράτος σαν ιδιαίτερη δύναμη καταπίεσης του προλεταριάτου από την αστική τάξη, αντικαθίσταται σαν ιδιαίτερη δύναμη καταπίεσης της αστικής τάξης από το προλεταριάτο. Σ' αυτό συνίσταται η κατάργηση του κράτους σαν κράτος. Στην ουσία παίρνει στην κατοχή του τα μέσα παραγωγής εξ ονόματος της κοινωνίας. Πάντως στη διαδικασία αντικατάστασης της μιας τάξης, σαν ιδιαίτερης δύναμης, από την άλλη δεν υπάρχει απονέκρωση του κράτους.

Η εργατική τάξη χρειάζεται την κρατική εξουσία, τη συγκεντρωτική οργάνωση της δύναμης, την οργάνωση της βίας και για την κατάπνιξη της αντίστασης των εκμεταλλευτών και για την καθοδήγηση της τεράστιας μάζας του πληθυσμού, των αγροτών, των μικροαστών, στο έργο της ρύθμισης της σοσιαλιστικής οικονομίας.ⁱⁱⁱⁱ Εδώ ο Λένιν θέτει ένα σημαντικό ερώτημα: αν το προλεταριάτο χρειάζεται το κράτος, σαν ιδιαίτερη οργάνωση βίας ενάντια στην αστική τάξη, είναι δυνατή μία τέτοια

οργάνωση χωρίς την προκαταρκτική καταστροφή, χωρίς τη συντριβή της κρατικής μηχανής που δημιούργησε για τον εαυτό της η αστική τάξη.^{liv} Σε ένα ανάλογο συμπέρασμα μας οδηγεί και το «κομμουνιστικό μανιφέστο» του Μαρξ. Με την ίδια λογική εάν υπήρχε σοσιαλισμός στις κεντρικά σχεδιασμένες κοινωνίες ή ακόμη περισσότερο ένα βήμα πριν την εγκαθίδρυση της αταξικής κοινωνίας, πως είναι δυνατόν το προλεταριακό κράτος να είναι το ίδιο που οδηγεί τις σχεδιασμένες κοινωνίες στην οικονομία της αγοράς μετά το 1989; Πως είναι δυνατόν τα ίδια τα κομμουνιστικά κόμματα μεταλλαγμένα σε σοσιαλιστικά να συμμετέχουν στη διαδικασία της αγοραιοποίησης των οικονομιών των σοσιαλιστικών χωρών τους; Είναι μία εύλογη απορία όταν γνωρίζουμε ότι η κρατική εξουσία υπηρετεί την κυρίαρχη κάθε φορά τάξη. Πιο κάτω θα αναλύσουμε το είδος των αλλαγών και τι μετασχηματίστηκε σ' αυτές τις κοινωνίες.

Υπάρχει και η αντίληψη νέων μαρξιστών, όπως για παράδειγμα του Πουλαντζά, που δέχονται ότι το σύγχρονο κράτος δεν μπορεί να επικυρώσει μονόπλευρα τα ιδιαίτερα κοινωνικο-οικονομικά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων. Παρά το γεγονός ότι η ηγεμονική λειτουργία της καθολικότητας ταυτίζεται με τα συμφέροντα του κεφαλαίου, ωστόσο εγγυάται στο ειδικό πολιτικό επίπεδο της ταξικής πάλης, ορισμένα οικονομικο-συντεχνιακά συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων.^{lv} Η εγγύηση αυτή ταιριάζει προς την ηγεμονική συγκρότηση της άρχουσας τάξης, στο πλαίσιο της οποίας προάγει τα πολιτικά συμφέροντα. Στο κράτος αυτό τα συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων δεν είναι εγγυημένα παρά στο βαθμό που συμβιβάζονται με τα στενά οικονομικο-συντεχνιακά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων και μπορούν να ενσωματωθούν στο μικρό περιθώριο μηχανικών συμβιβασμών, τους οποίους επιτρέπει ο κοινωνικο-οικονομικός συσχετισμός των αντίπαλων δυνάμεων.^{lvi} Μέσα σ' αυτό το γενικό συμφέρον της κοινωνίας μπορούμε να θυμηθούμε πολλά στοιχεία και πολλές από τις παραπάνω λειτουργίες στις πρώην κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Μία κυρίαρχη ομάδα του κράτους και των κορυφαίων κρατικών θέσεων και μία άλλη κυρίαρχη ομάδα που είχε τη βάση της στο κυρίαρχο κόμμα καθόριζε αυτό το πλαίσιο λειτουργίας και οδηγούσε στο συμβιβασμό τις εργαζόμενες ομάδες, παραχωρώντας σημαντικά προνόμια του κράτους πρόνοιας της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Οι ίδιες κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες που υπήρχαν πριν το 1989, μετά τις εξεγέρσεις του 1989 ανέλαβαν να οδηγήσουν τις συγκεκριμένες κοινωνίες στη μεταβατική περίοδο στην οικονομία της αγοράς. Οι πληθυσμός που εξεγέρθηκε το 1989 βρίσκεται στην ίδια κατάσταση,

αλλά και χειρότερη από τη στιγμή που σημαντικά τμήματα του εργαζόμενου πληθυσμού οδηγήθηκαν σε συνθήκες εξαθλίωσης στη νέα εποχή.

Η έννοια της ηγεμονίας έχει πολύ μεγάλη σημασία για τη μελέτη της λειτουργίας και της ανάλυσης του πολιτικού χαρακτήρα των ιδεολογιών, στο πλαίσιο μιας μαζικής ταξικής εκμετάλλευσης. Ηγεμονία στην εκδοχή του Γκράμσι, υποδηλώνει το χαρακτηριστικό μιας τάξης η οποία μπορεί να επιβάλλει στο σύνολο ενός κοινωνικού σχηματισμού την ιδεολογία, την κοσμο-αντίληψη, τον τρόπο ζωής, το γούστο, όπως; και άλλα. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που δεν επιβλήθηκαν μόνο στις καπιταλιστικές κοινωνίες, αλλά σε μεγάλο βαθμό υπάρχουν ομοιότητες και στις πρώην κεντρικά σχεδιασμένες κοινωνίες. Έχουμε να κάνουμε με ομοιότητες που προκαλούν εντύπωση και απαιτούν ιδιαίτερη μελέτη.

Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στην πρώτη περίοδο της οκτωβριανής επανάστασης, ο Λένιν αναζητούσε μία ολοκληρωμένη μορφή κρατικού καπιταλισμού, με πρότυπο τον πολεμικό σοσιαλισμό.^{lvii} Μέσα σ' αυτό το κρατικό καπιταλιστικό κράτος, οι εργάτες θα ήταν οι κυρίαρχοι της εξουσίας, ενώ οι καπιταλιστές θα εξακολουθούσαν να είναι οι κύριοι της οικονομικής εξουσίας αλλά κάτω από το διπλό έλεγχο των εργατών και του κράτους. Με άλλα λόγια σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό ο Λένιν πίστευε ότι ο κρατικός καπιταλισμός θα γινόταν ο προθάλαμος της σοσιαλιστικής κοινωνίας σε μία έτσι κι αλλιώς υπανάπτυκτη οικονομία της τσαρικής Ρωσίας. Από την άλλη πλευρά από τη στιγμή που το κύριο όργανο που διαθέτει η εργατική τάξη για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι ο κρατικός καπιταλισμός, στο πλαίσιο αυτού του τελευταίου αναπτύσσονται νέες ταξικές αντιφάσεις, σχετικές τόσο με την ειδική του παραγωγίστικη φύση που προκαλεί το διευθυντικό γραφειοκρατισμό, όσο και με το γεγονός ότι αναπτύσσεται στον κύκλο μιας καπιταλιστικής αγοράς και σε συναγωνισμό με τους ιδιωτικούς καπιταλιστικούς τομείς.^{lviii} Αυτό έχει σαν συνέπεια ο κρατικός καπιταλισμός να αποκτάει αντιφάσεις καπιταλιστικού τύπου σε σχέση με τους εργαζόμενους και μ' αυτό τον τρόπο να ανοίγεται μία σειρά από ταξικές συγκρούσεις. Το ζήτημα είναι τι περαιτέρω άλλαξε στην πορεία και ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Λένιν. Αυτό το ζήτημα συνύπαρξης μιας τάξης καπιταλιστών και των εργατών, τελικά, εκείνο που κατάφερε ήταν να δημιουργήσει ένα γραφειοκρατικό κράτος που αυτονομήθηκε από την κοινωνία και στάθηκε απέναντι της. Αυτό το γραφειοκρατικό κράτος δημιούργησε και ένα αντίστοιχο κοινωνικό στρώμα με ιδιαίτερα προνόμια, το οποίο

τελικά οδηγεί τις κοινωνίες του κεντρικού σχεδιασμού με βασικό άξονα το κράτος των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών στην οικονομία της αγοράς.

Για τους κλασικούς του μαρξισμού η πολιτική κυριαρχία της εργατικής τάξης θεμελιώνεται στην εξουσία που ασκεί η εργατική τάξη, την οποία δεν μοιράζεται με κανένα και βασίζεται κυρίως στην ένοπλη δύναμη των μαζών. Θέτουν το ερώτημα: Πως γεννήθηκε ιστορικά το αστικό κράτος και η απαραίτητη για την κυριαρχία της αστικής τάξης κρατική μηχανή;^{lix} Στο πλαίσιο της ίδιας φιλοσοφίας τίθεται και το ερώτημα: Τι θα αλλάξει και ποια ήταν η πορεία της στην πορεία των αστικών επαναστάσεων και φυσικά μπροστά στους αγώνες της εργατικής τάξης; Στο πλαίσιο αυτό των ερωτημάτων μπορεί να πραγματοποιηθεί και το ακόλουθο: ποιο ήταν το κράτος στην περίοδο που λειτουργούσαν οι κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες και ποιες ήταν οι αλλαγές του σε σχέση με την αστική κρατική μηχανή; Πως είναι δυνατόν η ίδια κρατική μηχανή του «σοσιαλιστικού κράτους» να οδηγεί αυτές τις χώρες στην οικονομία της αγοράς; Πως είναι δυνατόν τα κυρίαρχα στρώματα της προηγούμενης περιόδου να έχουν σημαίνοντα ρόλο και στη νέα περίοδο οικοδόμησης οικονομιών της αγοράς;

Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι η συγκεντρωτική κρατική εξουσία που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό εμφανίστηκε στην περίοδο της παρακμής της απολυταρχίας. Δύο είναι οι πλέον χαρακτηριστικοί θεσμοί γι' αυτή την κρατική μηχανή: Η υπαλληλοκρατία και ο μόνιμος στρατός. Στα έργα των Μαρξ και Ένγκελς γίνεται σε πολλά μέρη του έργου τους φανερό το πώς συνδέονται οι δύο θεσμοί με την αστική τάξη. Η υπαλληλοκρατία και ο μόνιμος στρατός είναι ένα παράσιτο πάνω στο σώμα της αστικής κοινωνίας, ένα παράσιτο το οποίο γεννήθηκε από τις εσωτερικές αντιθέσεις που σπαράζουν αυτή την κοινωνία και ακριβώς παράσιτο που φράζει τους ζωτικούς πόρους.^{lx} Οι κλασικοί του μαρξισμού υποστηρίζουν ότι μέσα από τις αστικές επαναστάσεις που γνώρισε η Ευρώπη μετά την πτώση της φεουδαρχίας, συνεχιζόταν η εξέλιξη, η τελειοποίηση και το δυνάμωμα αυτού του υπαλληλοκρατικού και στρατιωτικού μηχανισμού. Για τον Μαρξ η Κομμούνα του Παρισιού έδειξε ότι η εργατική τάξη δεν μπορεί απλώς να κατακτήσει την έτοιμη κρατική μηχανή και να τη βάλει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς.^{lxi} Τα ερωτήματα που τίθενται είναι: Σε ποιο βαθμό συνετρίβη η προηγούμενη εργατική κρατική μηχανή και αν δεν συνετρίβη, πως είναι δυνατό στη νέα φάση οικοδόμησης του καπιταλισμού και της οικονομίας της αγοράς να μη συντριβεί η κρατική μηχανή που για δεκαετίες

εξυπηρετούσε, υποτίθεται, τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και του συνόλου της κοινωνίας και του παλλαϊκού κράτους;

Ο θάνατος του Λένιν εμπόδισε να ολοκληρώσει το δεύτερο μέρος του βιβλίου του και να αναπτύξει περαιτέρω τη θεωρία του εργατικού κράτους, στηριζόμενος πλέον στην πείρα που του πρόσφερε η εμπειρία της σοβιετικής εξουσίας στη χώρα του. Τη θεωρία προσπάθησε να αναπτύξει παραπέρα ο Στάλιν και την ανέπτυξε την περίοδο που το κράτος βρισκόταν σε περίοδο μετάβασης. Έτσι, από τη μία πλευρά, υποστήριξε ότι η ΕΣΣΔ βρισκόταν πλέον από καιρό στη φάση της πλήρους νίκης του σοσιαλιστικού συστήματος της οικονομίας και ιδιαίτερα μετά την εκκαθάριση των εκμεταλλευτριών τάξεων. Από την άλλη σκιαγραφούσε μία θεωρία του σοσιαλιστικού κράτους σαν όργανο που θα μπορούσε να διατηρήσει ορισμένες λειτουργίες του παλιού κράτους, τροποποιημένες βεβαίως για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της εργατικής τάξης.^{lxi} Διαβεβαίωνε ότι παρά την εκκαθάριση των εκμεταλλευτριών τάξεων στην περίοδο της πλήρους νίκης του σοσιαλισμού ο ταξικός εχθρός μακριά από το να αδυνατίζει γινόταν διαρκώς και πιο επικίνδυνος αντίπαλος. Ορισε το σοσιαλιστικό κράτος με τη δική του λογική. Θεώρησε ότι εξαλήφθηκε η λειτουργία της ένοπλης καταπίεσης στο εσωτερικό της χώρας, γιατί η εκμετάλλευση εξαλήφθηκε και οι εκμεταλλευτές δεν υπάρχουν πια και επομένως δεν υπάρχει και κανένας για να καταπιεστεί. Η λειτουργία της καταπίεσης, επομένως, αντικαταστάθηκε από τη λειτουργία της περιφρούρησης της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας από τους κλέφτες και τους σπάταλους της περιουσίας του λαού.^{lxiii} Εξηγούσε ακόμη και τους διεθνείς λόγους που επέβαλλαν τη διατήρηση και ακόμη περαιτέρω την αύξηση των αμυντικών στρατιωτικών μηχανισμών του σοσιαλιστικού κράτους. Με αυτό τον τρόπο εξηγούσε τη διατήρηση των οργάνων τιμωρίας και επιτήρησης. Επίσης την αναγκαιότητα να συλλαμβάνονται και να τιμωρούνται οι κατάσκοποι, οι δολοφόνοι, οι δολιοφθορείς, τους οποίους έστελναν στην ΕΣΣΔ οι ξένες μυστικές υπηρεσίες. Όσον αφορά το κρίσιμο θέμα του μαρασμού του κράτους εξέφρασε το εξής συμπέρασμα: Ότι η ΕΣΣΔ προχωρούσε προς τον κομμουνισμό. Θα διατηρούνταν όμως το κράτος και στην περίοδο του κομμουνισμού. Χρειάζόταν για να εξαλειφθεί η καπιταλιστική περικύκλωση και ο κίνδυνος ένοπλων επιθέσεων από το εξωτερικό.^{lxiv} Γίνεται σαφές η αδυναμία του μαρασμού του κράτους και η εν συνεχεία πορεία του δεν είναι ανεξάρτητη από την τελική κατάληξη του. Η διαδικασία ανάπτυξης του οδήγησε στην γραφειοκρατική του εξέλιξη και στον πλήρη έλεγχο του από το κόμμα. Ο ίδιος ο Λένιν θεωρούσε ότι η υπερδιόγκωση του

κρατικού μηχανισμού είναι μια από τις βασικές αιτίες της σοβιετικής γραφειοκρατίας και συνεχώς αναφερόταν στο έργο του για την ανάγκη να περιοριστεί αυτός ο μηχανισμός.^{lxv} Στην αρχική του πορεία παρουσιάστηκε μία βασική αντίφαση. Από τη μία μεριά η φύση αυτού του κράτους νέου τύπου είναι τέτοια που από τη στιγμή που αρχίζει η διαδικασία της εθνικοποίησης των μέσων παραγωγής, μπαίνει σε μία διαδικασία απονέκρωσης και μααρασμού του. Από την άλλη μετατρέπεται σε νομικό ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και γίνεται διαχειριστής αυτής της ιδιοκτησίας και ταυτόχρονα αυξάνει την κοινωνική του λειτουργία και σαν συνέπεια έχει να αυξάνεται ο ρόλος του κρατικού μηχανισμού.^{lxvi} Αλλά αυτό θα έπρεπε να ισχύει μόνο στην περίοδο. Τελικά στην εξέλιξη του το κράτος, συνεπές στη φύση του, αναπαρήγαγε τις αντιθετικές σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα και το κράτος της σχεδιασμένης οικονομίας στάθηκε απέναντι από την κοινωνία που ήθελε να μετασχηματίσει και μετά το 1989 να παίξει το δικό του ρόλο στην πορεία μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 1^{ΟΥ} ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ⁱ Cotta, - Chambre, H., «Καπιταλισμός και διευθυνόμενη οικονομία», εκδόσεις Παρατηρητής, 1985. Πρόκειται για το δεύτερο μέρος του βιβλίου γραμμένο από τον Chabre H., με τίτλο «Διευθυνόμενη οικονομία», σ. 194.

ⁱⁱ Ο.π. σ. 194.

ⁱⁱⁱ Ο.π. σ. 195.

^{iv} Ο.π. σ. 195.

^v Ο.π. σ. 196.

^{vi} Ο.π. σ. 196.

^{vii} Μπαμπανάσης, Στ., Σαμαράς, Γ., «Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία», εκδόσεις Παπαζήση, 1985, σ. 43.

^{viii} Ο.π. σ. 44.

^{ix} Ο.π. σ. 49.

^x Ο.π. σ. 49.

^{xi} Μάρξ, Κάρλ, «Το Κεφάλαιο», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, τόμος 1. Σε πολλά σημεία αυτού του τόμου γίνονται ιδιαίτερες αναφορές για τη σχέση των εργατών και την αξιοποίηση της δικής τους εργασίας.

^{xii} Cotta, A., Chambre, H., «Καπιταλισμός και διευθυνόμενη οικονομία», εκδόσεις Παρατηρητής, 1985, σ. 199.

^{xiii} Ο.π. σ. 199. Στο ίδιο σημείο έχουμε πληρέστερη ενημέρωση για την σχεδιοποιημένη οικονομία.

^{xiv} Ο.π. σ. 199. Τα σχέδια τα οποία θεωρούνται ένα σύνολο μέτρων και εξασφαλίζουν συστηματικά την οικονομική μεγέθυνση είναι μία θεωρητική τοποθέτηση του N.S. Nemcínov. Όσον αφορά την σχεδιοποίηση, ως επιστήμη την θεωρεί ο S.G. Strumilin.

^{xv} Ο.π. σ. 199.

^{xvi} Μπαμπανάσης, Στ., Σαμαράς, Γ., «Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού», εκδόσεις Παπαζήση, 1985, σ. 67.

^{xvii} Μπαμπανάσης, Στ., Σαμαράς, Γ., «Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού», εκδόσεις Παπαζήση, 1985, σ. 95.

- ^{xviii} Ο.π. σ. 96.
- ^{xix} Ο.π. σ. 96.
- ^{xx} Ο.π. σ. 97. Οι συγγραφείς στην προσπάθεια τους την πορεία της σοσιαλιστικής οικονομίας στις συγκεκριμένες χώρες αποκαλύπτουν μια βαθιά ταξική διαστρωμάτωση, η οποία όμως διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις παραδοσιακές κοινωνίες δυτικού τύπου.
- ^{xxi} Ο.π. σ. 98.
- ^{xxii} Καραφωτάκης, Ε., «Οι βαλκανικές οικονομίες στο πρώιμο στάδιο μετάβασης 1990-1996», εκδόσεις Κριτική, 1996. Πρόκειται για το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου γραμμένο από τον Η. ^{xxiii} Μπαμπανάσης, Στ., Σούλας, Κ., «Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυσσόμενων χωρών», εκδόσεις Θεμέλιο, 1976, σ. 21.
- ^{xxiv} Καραφωτάκης, Ε., «Οι βαλκανικές οικονομίες στο πρώιμο στάδιο μετάβασης 1990-96», εκδόσεις Κριτική, 1996, από το 2^ο κεφάλαιο του Ηλία Φλέγγα, σ. 58.
- ^{xxv} Ο.π. σ. 59.
- ^{xxvi} Ο.π. σ. 59.
- ^{xxvii} Μπαμπανάσης, Στ., Σαμαράς, Γ., «Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού», εκδόσεις Παπαζήση, 1985, σ. 70.
- ^{xxviii} Ο.π. σ.71.
- ^{xxix} Μπαμπανάσης, Στ., Σαμαράς, Γ., «Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού», εκδόσεις Παπαζήση, 1985, σ. 140
- ^{xxx} Ο.π. σ. 140.
- ^{xxxi} Ο.π. σ. 141.
- ^{xxxii} Ο.π. σ. 144.
- ^{xxxiii} Καραφωτάκης, Ε., «Οι βαλκανικές οικονομίες στο πρώιμο στάδιο μετάβασης 1990-1996», εκδόσεις Κριτική, 1996. Είναι από το κεφάλαιο 2 το οποίο έγραψε ο Η. Φλέγγας σ. 37.
- ^{xxxiv} Μπαμπανάσης, Στ. Σαμαράς Γ., , «Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού», εκδόσεις Παπαζήση, 1985, σ. 146.
- ^{xxxv} Ο.π. σ. 154-155
- ^{xxxvi} ο.π. σ. 156. Αποτελεί μία ένδειξη για την προσπάθεια που έγινε στις χώρες αυτές για την προσέγγιση του δυτικού τρόπου ανάπτυξης των αναπτυσσόμενων χωρών και επομένως επιτάχυναν την ανάπτυξη της τεχνικής προόδου που οδηγούσε στην αύξηση του ποσοστού επενδύσεων. Ήταν ο μόνος δρόμος για να γίνουν ανταγωνιστικά εφάμιλλες των προηγμένων χωρών. Αυτό ήταν απόρροια του γεγονότος ότι οι κοινωνίες αυτές, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν ήταν αναπτυσσόμενες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, όταν οδηγήθηκαν στον μετασχηματισμό και στην οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας.
- ^{xxxvii} Καραφωτάκης Ε., «Οι βαλκανικές οικονομίες στο πρώιμο στάδιο μετάβασης», εκδόσεις Κριτική, 1996, σ. 49.
- ^{xxxviii} Ο.π. σ. 50.
- ^{xxxix} Ο.π. σ. 50.
- ^{xl} Μπαμπανάσης Στ., Σαμαράς Γ., «Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού», εκδόσεις Παπαζήση, 1985, σ. 161.
- ^{xli} Ο.π. σ. 161.
- ^{xlii} Ο.π. σ. 80.
- ^{xliiii} Ο.π. σ. 82.
- ^{xliv} Μπαμπανάσης, Στ., «Αλλαγές και επιχειρηματικές ευκαιρίες στην Κεντροανατολική Ευρώπη», εκδόσεις Παπαζήση, 1997, σ. 54.
- ^{xlv} Ο.π. σ. 55.
- ^{xlvi} Θα πρέπει όμως να υπενθυμίσουμε ότι δεν υπήρξε μία ολοκληρωμένη θεωρία του κράτους από τους ιδρυτές της μαρξιστικής σκέψης Μαρξ και Ένγκελς. Κάποιες έννοιες γύρω από την έννοια του κράτους είναι διάσπαρτες σε διάφορα κείμενα των έργων τους. Η πρώτη, στην ουσία, μελέτη μαρξιστή γύρω από το κράτος ήταν το «κράτος και επανάσταση του Λένιν».
- ^{xlvii} Ένγκελς, Φρ., «Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1977, σ. 181.
- ^{xlviii} Λένιν, Β.Ι., «Κράτος και επανάσταση», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1985, σ. 7.
- ^{xlix} Ο.π. σ. 7.
- ^l Ένγκελς, Φρίντριχ, «ANTI-NTYPINΓK», εκδόσεις Σύγχρονη εποχή, 2001, σ. 433.
- ^{li} Ο.π. σ. 433. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος κάθε εποχής αντιπροσωπεύει όλη την κοινωνία, αλλά στην ουσία ήταν το κράτος εκείνης της τάξης που αντιπροσώπευε όλη την κοινωνία. Ο Ένγκελς αναφέρει χαρακτηριστικά παραδείγματα το κράτος των δουλοκτητών στη αρχαιότητα, στο Μεσαίωνα, το κράτος της φεουδαρχικής αριστοκρατίας και τέλος στην εποχή του καπιταλισμού η αστική τάξη.

-
- ^{lii} Λένιν, Β.Ι., «Κράτος και επανάσταση», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1985, σ. 18.
- ^{liii} Ο.π. σ. 26.
- ^{liv} Ο.π. σ. 27.
- ^{lv} Πουλιαντζας, Νίκος, «Για τον Γκράμσι, μεταξύ Σάρτρ και Αλτουσέρ, Παρεμβάσεις», εκδόσεις Πολύτυπο, 1982, σ. 58.
- ^{lvi} Ο.π. σ. 58.
- ^{lvii} Παπαϊωάννου, Κώστας, «Η γένεση του ολοκληρωτισμού, οικονομική υπανάπτυξη και κοινωνική επανάσταση», εκδόσεις Εναλλακτικές εκδόσεις/Θεωρία, 1991, σ. 247.
- ^{lviii} Βάκα, Τζ., «Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός», εκδόσεις Οδυσσέας, 1974, σ. 106.
- ^{lix} Λένιν, Β.Ι., «Κράτος και επανάσταση», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1985, σ. 28
- ^{lx} ο.π. σ. 30.
- ^{lxi} Ο.π. σ. 37. Ο Λένιν χρησιμοποιεί αυτή την παραπομπή από το έργο του Μάρξ «Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία», προκειμένου να αποδείξει την αναγκαιότητα της συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής από την εργατική τάξη. Επομένως, η εργατική τάξη δεν μπορούσε να περιοριστεί σε μια απλή κατάληψη της αστικής κρατικής μηχανής.
- ^{lxii} Βάκα, Τζ., «Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός», εκδόσεις Οδυσσέας, 1974, σ. 114. Ο Βάκα στο κεφάλαιο «Κράτος και επανάσταση, δημοκρατία και σοσιαλισμός», αναλύει τις προσπάθειες του Στάλιν να ολοκληρώσει την ημιτελή προσπάθεια του Λένιν, από τη στιγμή που δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει το δεύτερο μέρος του έργου του, «κράτος και επανάσταση». Οι αναφορές του Βάκα χρησιμοποιούνται από το έργο του Στάλιν «Ζητήματα Λενινισμού».
- ^{lxiii} Ο.π. σ. 114.
- ^{lxiv} Ο.π. σ. 115
- ^{lxv} Ρούσης, Γ., «Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1985, σ. 105.
- ^{lxvi} Ο.π. σ. 105.